

ΤΟ ΦΥΣΙΚΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΚΑΝΟΝΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ ΕΞ ΕΠΟΨΕΩΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ (*)

ΥΠΟ
Κ. Β. ΚΥΡΙΑΖΗ, Δ. Θ.

ΜΕΡΟΣ Α' ΕΡΕΥΝΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΕΞ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΠΟΨΕΩΣ

VIII. ΟΙ ΛΑΤΙΝΟΙ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΚΑΙ ΤΡΙΤΗΣ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ

Ἡ μέχρι τοῦδε ἀνάπτυξις τῆς διδασκαλίας ἐπὶ τοῦ θέματος ἡμῶν ὀφείλεται εἰς ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς, οἱ ὅποιοι ἔγραψαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Δὲν θὰ ἐσφάλλετο τις ἰσχυριζόμενος ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ καρπὸν τοῦ ἑλληνικοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος.

Ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς δευτέρας καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς τρίτης ἐκατονταετηρίδος ἐμφανίζεται ἐν Καρχηδόνι τῆς βορείου Ἀφρικῆς ἡ λατινικὴ θεολογία¹. Ἐκ τῶν κυρίων Λατίνων ἄξιος μνείας εἶναι ὁ Μινούκιος Φῆλιξ, ὅστις ὁμῶς παρέχει ἡμῖν πενιχρὰ στοιχεῖα ἐπὶ τοῦ προκειμένου θέματος². Οὕτω κατὰ τὸν Μινούκιον ἡ ὅλη ἀνθρωπίνη σοφία καὶ λογικὴ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐκ τοῦ Θεοῦ καταγομένης φυσικῆς τάξεως³. Διὰ τῶν ἀνωτέρω ἔννοεῖ προφανῶς ὁ Μινούκιος τὴν ὄντολογικὴν ἠθικὴν τάξιν, ἥτις ἀποτελεῖ οὐσιῶδες στοιχεῖον τῆς περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίας τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας.

Ἐὰν εἰς τὸν μνημονευθέντα συγγραφέα εὐρίσκωμεν μόνον ὑπαινιγμούς διὰ τὸ θέμα ἡμῶν, ἡ περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλία τοῦ Τερτυλλιανοῦ λαμβάνει ἀποκεκρυσταλλωμένην μορφήν ὡς παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ, Κλήμεντι καὶ Ὠριγένηι. Ἐνέχει ἰδιαιτέραν σημασίαν τὸ ὅτι οὗτος εἶχε λάβει συστηματικὴν νομικὴν μόρφωσιν καὶ ἦτο συγχρόνως διακεκριμένος ἐν τῇ πράξει νομικός⁴. Ἐκπλήσσει κατ' ἀρχὰς τὸ γεγονός ὅτι ὁ Τερτυλλιανὸς προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν τοῦ περὶ φυσικοῦ δικαίου νόμου ὡς τι αὐτονόητον⁵. Τοῦτο εἶναι εὐλόγον, δεδομένου ὅτι οὗτος ἐμαθήτευσεν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν νομικὴν σχολήν⁶. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ὅτι ὁ Τερτυλλιανὸς ἐνδιαφέρεται ὀλιγώτερον διὰ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ ἀσχολεῖται περισσότερο περὶ τὴν δυνατότητα τῆς δια-

(*) Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 224 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

1. Ὁρα Μπαλάνου σελ. 190 ἐξ., Στεφανίδου σελ. 116.

2. Dial. Octavius B K V 14161.

3. Dial. Oct. 16,1 B K V 14159.

4. Altaner, σ. 122 ἐξ.

5. Πρβλ. τὰ δύο χωρία: De corona VI PL 2,403 A ἐξ. B K V 24,241 ἐξ. καὶ Adversus Iudaeus PL 2,637 B K V 78,303.

6. Πρβλ. Altane, σ. 122.

γνώσεως τούτου καὶ τὸν νομικὸν αὐτοῦ χαρακτήρα. Χρησιμοποιῶν τὸ κατὰ παράδοσιν ἀποδεικτικὸν ὑλικόν, θεωρεῖ ὡς ἀπόδειξιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ φυσικοῦ νόμου τὸ γεγονὸς τῆς πρὸ τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου δικαιοσύνης ἀνθρώπων, ἀκολουθούντων ἀρχέγονόν τινα φυσικὸν νόμον, τὸν ὅποιον θεωρεῖ ἰσάζιον τοῦ Μωσαϊκοῦ. Δέχομαι, λέγει, ὅτι πρὸ τοῦ εἰς λιθίνας πλάκας γεγραμμένου νόμου τοῦ Μωυσέως ὑπῆρχεν ἕτερός τις, ὁ ὅποιος δὲν ἦτο μὲν γεγραμμένος, ἀλλὰ ἠδύνατο διὰ τῆς φυσικῆς ὁδοῦ νὰ γνωσθῆ (quae naturaliter intellegebatur) καὶ εἰς τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ ὁποίου ὑπήκουον οἱ πατριάρχαι τοῦ Ἰσραήλ. Οὕτω ὁ Τερτυλλιανὸς ὁμιλεῖ περὶ τοῦ φυσικοῦ νόμου ὡς προγενεστέρου τοῦ Μωσαϊκοῦ, ὢν ἀμφοτέρων τὸ περιεχόμενον θεωρεῖ ἰσάζιον. Ὁ Θεὸς τῆς ἀγαθότητος καὶ τῆς δικαιοσύνης δὲν ἦτο δυνατόν, κατ' αὐτόν, νὰ μεριμνήσῃ περὶ τοῦ ἐννόμως ζῆν μόνον δι' ἓνα λαόν⁷.

Ὁ Τερτυλλιανὸς διακρίνει κατὰ τὴν μορφήν αὐτῶν διαφόρους νομοθεσίας καὶ διαφόρους νόμους. Οὕτως ὁμιλεῖ περὶ τοῦ εἰδικοῦ νόμου, ὅστις ἐδόθη εἰς τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὐάν ἐν τῷ παραδείσῳ, περὶ τοῦ φυσικοῦ νόμου, ὅστις ἐδόθη εἰς πάντας τοὺς λαοὺς καὶ ὅστις ἰσχύει ἀπὸ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου, καὶ περὶ τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου, ὅστις ἀργότερον συνεπληρώθη ὑπὸ τοῦ Κυρίου. Πάντες ὅμως οἱ νόμοι οὗτοι εἶναι ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ὅμοιοι. Τοῦτο ἐπιχειρεῖ ὁ Τερτυλλιανὸς νὰ καταδείξῃ εἰδικῶς διὰ τὸν νόμον τοῦ παραδείσου⁸. Εἰς ἄλλην περίστασιν ποιεῖται μνησθῆναι διὰ μίαν εἰσέτι φορὰν τοῦ φυσικοῦ νόμου, ἐρειδόμενος ἐπὶ τῆς παυλείου διδασκαλίας. Ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ἡ διδασκαλία αὐτοῦ προσλαμβάνει τὸν ἰδιαιτέρον αὐτῆς χαρακτήρα περὶ τῆς κατὰ νόμον ἀξίας τοῦ κατὰ φύσιν γενομένου. Οὕτω λέγει τὰ ἐξῆς: «Ἐν τῇ πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῇ δὲν ὑποδεικνύει μόνον ὁ Παῦλος τὴν ὑπαρξίν τοῦ φυσικοῦ νόμου, ἀλλὰ ἐξάγει καὶ τὴν φύσιν ὡς νομοθέτην (*legem naturalem suggerit et naturam legalem*)⁹. *Lex naturalis — natura legalis!* Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ μιᾶς ἐξαιρετικῆς σημασίας διαπιστώσεως. Εἰς τὰς δύο ταύτας βραχυτάτας καὶ ἐν φαινομενικῇ ἀντιθέσει εὐρισκομένας φράσεις, αἱ ὁποῖαι ὅμως ἐν τῇ πραγματικότητι συμπληροῦσιν ἀλλήλας, περιλαμβάνεται περιληπτικῶς ἡ ὅλη περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλία τοῦ Τερτυλλιανοῦ. Δύο τινὰ διατυπῶνται ἐν τῇ διδασκαλίᾳ ταύτῃ. Πρῶτον: ὁ Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Ρωμαίους 2,14 ὁμιλεῖ περὶ φυσικοῦ νόμου, ὅστις εἶναι πράγματι νόμος, γενικὸς θεῖος νόμος καὶ οὐχὶ ἀπλῆ μὴ δεσμεύουσα σύστασις. Τὸν νόμον τοῦτον συναντῶμεν ἐν παντὶ τῷ αἰσθητῷ κόσμῳ, ἐν ὅλῃ τῇ φύσει¹⁰. Δεύτερον: ἡ φύσις ἔχει χαρακτήρα νόμου. Πρὸς ἀπόδειξιν τούτου ἐπικαλεῖται ὁ Τερτυλλιανὸς τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Παύλου, ὅστις διὰ τὴν κάλυψιν τῶν γυναικῶν λέγει:

7. Adv. Jud. PL 2, 637 ἐξ. B K V 78, 303.

8. Πρβλ. σελ. 7.

9. De cor. PL 2, 103 A ἐξ. B K V 24, 241 ἐξ.

10. Πρβλ. σμ. 9.

«οὐχὶ δὲ ἡ φύσις αὐτὴ διδάσκει ἡμᾶς;» (Α' Κορ. ΙΙ,Ι4), καὶ διὰ τοὺς ἐθνικούς: «φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιοῦσιν» (Ρωμ. 2,14) καὶ ὅστις ἐν ἀρχῇ τῆς πρὸς Ρωμαιοὺς ἐπιστολῆς ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἐγκλήματος τῆς μεταλλαγῆς «τῆς φυσικῆς χρήσεως» εἰς τὴν «παρὰ φύσιν»¹¹.

Πρὸς θεμελίωσιν τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ περὶ τοῦ χαρακτήρος τῆς φύσεως ὡς νόμου λέγει ὁ Τερτυλλιανὸς τὰ ἐξῆς: ὁ Θεὸς εἶναι ὁ δημιουργὸς τῆς φύσεως. Ἐντεῦθεν θεωρεῖ τὸ «φυσικὸν» ταυτόσημον πρὸς τὸ «θεῖον»¹². Ὁ Θεός, δωρησάμενος εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὰς διαφόρους αἰσθήσεις, κατέστησε τοὺς ἰκανοὺς, ἵνα χρησιμοποιοῦσι τὰ θεῖα δῶρα τῆς φύσεως καὶ συγχρόνως ἐξυπηρετῶσι τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον¹³. Ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργηθεῖσα φύσις καὶ ἡ ἐν αὐτῇ ἐκδηλουμένη τάξις καθίστανται κανὼν καὶ μέτρον πάσης πράξεως «prima omnium disciplina». Διὰ τοῦτο αἱ χριστιανικαὶ συνήθειαι καὶ πράξεις εἶναι ἐπὶ τοσοῦτω λογικώτεραι ὅσω φυσικώτεραι εἶναι¹⁴. Ἐκεῖνο, ὅπερ πηγάζει ἐκ τῆς φύσεως, ἀποτελεῖ ἔργον τι τοῦ Θεοῦ ἀνταποκρινόμενον εἰς τὴν λογικὴν¹⁵. Ὅθεν ἡ φύσις εἶναι ἡ παιδαγωγός, ἡ ψυχὴ δὲ παιδαγωγουμένη. Καὶ ἐπειδὴ ὁ Θεὸς εἶναι ὁ δημιουργὸς τῆς φύσεως, ἐπεταὶ ὅτι πᾶν ὅ,τι ἡ φύσις διδάσκει πηγάζει ἐκ τοῦ Θεοῦ¹⁶. Ὁ Τερτυλλιανὸς προχωρῶν ἔτι περαιτέρω διακηρύττει ὅτι ἡ φύσις προελείπε τὸ ἔδαφος εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων πρὸς εὐχερεστέραν κατανόησιν τῶν προφητῶν¹⁷. Ἀλλὰ τὰ πράγματα δύνανται νὰ ἰσχύσωσιν οὕτως ὀρώμενα καὶ ἀντιθέτως: «Ὅστις παρατηρεῖ τὸν Θεόν, ἐννοεῖ τὴν φύσιν»¹⁸. Ἐκ τῆς ἐξεχούσης ταύτης θέσεως τῆς φύσεως, ἥτις τρόπον τινὰ ἀντικατοπτρίζει τὸν Θεόν, δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν τοὺς χαρακτηριστικοὺς τοῦ Τερτυλλιανοῦ λόγους: Πᾶν ὅ,τι εἶναι παρὰ τὴν φύσιν, εἶναι τι τὸ τερατώδες ἐν τοῖς ἀνθρώποις. Μεταξὺ ἡμῶν τῶν χριστιανῶν, λέγει, (οἱ ὅποιοι γνωρίζομεν τὴν σχέσιν ταύτην) ἀποτελεῖ τοῦτο ἱεροσυλίαν ἔναντι τοῦ Θεοῦ, τοῦ κυρίου καὶ δημιουργοῦ τῆς φύσεως¹⁹. Οὕτω καταφαίνεται πλήρης ὁμοιότης τῆς διδασκαλίας τοῦ Τερτυλλιανοῦ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς «κατὰ φύσιν πράξεως» τοῦ Κλήμεντος²⁰. Ἐν τῇ περὶ φυσικοῦ δικαίου ἀναπτύξει τοῦ Τερτυλλιανοῦ, τοῦτο μὲν πρωτεύουσαν θέσιν λαμβάνει τὸ «κατὰ φύσιν», τοῦτα δὲ ταυτίζεται τὸ «κατὰ λόγον», ὡς ἀνωτέρω ἐδείχθη.

11. Πρβλ. σημ. 9.

12. De testimonio animae PL 1 689 A.

13. De cor. P L 2, 101 C ἐξ. B K V 23,240.

14. Πρβλ. ὕποσ. 13.

15. De test. an. P L 2, 566 C.

16. De test. an. P L 1, 689 AB.

17. De resurrectione carnis P L 2, 857 A Kellner II,335.

18. Πρβλ. ὕποσ. 15.

19. Πρβλ. ὕποσ. 12.

20. Πρβλ. § 7 ὕποσ. 13.

Παρὰ ταῦτα ὁ Τερτυλλιανὸς δὲν ἀφίσταται καὶ τῆς παλαιᾶς παραδόσεως, καθ' ἣν ἡ κατὰ φύσιν πρᾶξις εἶναι συγχρόνως καὶ κατὰ λόγον²¹, διότι ὁ Θεὸς ἐνεφύσησεν εἰς τὸν ἄνθρωπον πνοὴν ἐκ τῆς λογικῆς αὐτοῦ οὐσίας²².

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξάγονται τὰ ἐξῆς συμπεράσματα ἐν σχέσει πρὸς τὴν περὶ νόμου διδασκαλίαν τοῦ Τερτυλλιανοῦ: Ἐὰν πᾶσα πρᾶξις τῶν ἀνθρώπων πρέπη νὰ εἶναι λογικὴ (καὶ κατὰ φύσιν), τοῦτο δέον νὰ ἰσχύη ἐπίσης καὶ διὰ τὴν κατὰ διαταγὴν πρᾶξιν, τὸν νόμον. Διότι ὁ νόμος εἶναι ἐφαρμογὴ τοῦ γενικοῦ θεοῦ νόμου, τοῦ προτύπου²³. Οὕτω ὁ Τερτυλλιανὸς τὴν αὐθεντίαν τοῦ νόμου καὶ τῆς συνθηεῖας στηρίζει ἐπὶ τῆς λογικότητος τούτων²⁴. «Οὔτε ἡ ἀρχαιότης τοῦ νόμου, οὔτε ἡ δύναμις τῆς ἐξουσίας ἐπιβάλλει τὸν νόμον, ἀλλὰ μόνον τὸ ὀρθὸν καὶ τὸ δίκαιον», λέγει ὁ Τερτυλλιανὸς πρὸς τοὺς Ρωμαίους, φέγων δριμύτατα τοὺς ὑπ' αὐτῶν διεξαγομένους διωγμοὺς ἐναντίον τῶν χριστιανῶν²⁵. Οὐδεὶς νόμος, συνεχίζει, δύναται νὰ διεκδικῆ δι' ἑαυτὸν τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου, ἐὰν μὴ ἐξασφαλίσῃ ἐξ ὑπαρχῆς τὴν ἀναγνώρισιν ἐκείνων, παρὰ τῶν ὁποίων ἀξιοὶ ὑπακοῆν. Οὗτοι θὰ κρίνωσιν, ἐὰν εἰς νόμος εἶναι δίκαιος καὶ ἀνταποκρίνηται εἰς τὴν οὐσίαν τῆς δικαιοσύνης. Εἶναι ὑποπτος ἡ ἀπαγόρευσις νὰ ἐξετάζηται ὁ νόμος ἐξ ἐπόψεως δικαίου. Πᾶν ὅ,τι ἐπιβάλλεται ἄνευ ἐξετάσεως καὶ διὰ τῆς βίας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι σεβαστὸν καὶ δέον νὰ ἀπορρίπτηται²⁶. Καὶ μετὰ θαυμαστῆς τωόντι συνεπειᾶς ἐπάγεται: Εἰς ἄδικος νόμος δέον νὰ μὴ λαμβάνηται ὑπ' ὄψει καὶ νὰ μὴ ἐφαρμόζηται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων²⁷.

Ἄνακεφαλαιοῦντες τὴν διδασκαλίαν τοῦ Τερτυλλιανοῦ δυνάμεθα νὰ συνοψίσωμεν ταύτην εἰς τὰ κατωτέρω: Ὁ Τερτυλλιανὸς εἶναι ζηλωτῆς καὶ ὑπέρμαχος τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι, κατ' αὐτόν, γενικὸς θεῖος

21. Adv. Praxeas P L 2, 183, Kellner II, 515: «Rationalis etiam Deus, et ratio in ipso prius; et ita, ab ipso omnia, quae ratio, sensus, ipsius est.»

22. Πρβλ. ὕποσ. 21.

23. Apol. 45 (Becker, σ. 207).

24. De cor. P L 2, 100 ἐξ., Kellner I, 337.

25. Apol. 4, αὐτόθι 1, 334 (Kellner I, 30 ἐξ.)

26. Πρβλ. ὕποσ. 25.

27. Ad nationes αὐτόθι 1, 636 C. Κατὰ ταῦτα οὐδεμία ἀμφιβολία παραμένει ὅτι ὁ Τερτυλλιανὸς θεωρεῖ τὴν ἐνέργειαν τοῦ φυσικοῦ νόμου ὡς ἰσχύουσαν καὶ ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ἀνθρωπίνου δικαίου. Ἡ ἀνθρωπίνῃ δικαιοκὴ τάξις εἶναι ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ δικαιοκὸν αὐτῆς περιεχόμενον ἐξηρητημένη ἐκ τῆς τηρήσεως ὑπὸ τοῦ νομοθέτου τῶν ἡθικῶν ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ ἡθικοῦ νόμου, ὅστις ὡς θεῖος νόμος προϋφίσταται τοῦ ἀνθρωπίνου δικαίου, ὅπερ δὲν εἶναι ἐπιτρεπτόν νὰ προσκρούῃ εἰς αὐτόν. Ὅπου τὸ ἀνθρώπινον δίκαιον ἔρχεται εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ φυσικοῦ νόμου, χάνει τὸν δικαιοκὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα καὶ δὲν δύναται ν' ἀξιοὶ ὑπακοῆν. Τοῦτο δὲν εἶναι πλέον δίκαιον ἀλλὰ καθαρὰ βία.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν θεσμὸν τοῦ Κράτους καὶ γενικῶς τῆς ἀνθρωπίνης κοινότητος, θεωρεῖ ὁ Τερτυλλιανὸς, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀντιλήψεως περὶ ἀρχικοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ μεταγενεστέρου, ὅτι τὸ Κράτος καὶ ἡ κοινότης διακρίνονται ἐπίσης εἰς ἀρχικὰ καὶ μεταγενέστερα (μετὰ τὴν πτώσιν). Πρβλ. καὶ Schilling, Naturrecht, σ. 68 ἐξ.

νόμος. Πηγήν διαγνώσεως τοῦ περιεχομένου τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀποτελεῖ ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργηθεῖσα φυσικὴ τάξις. Τὸ «κατὰ φύσιν» ἀποτελεῖ καθήκον διὰ πᾶσαν ἀνθρωπίνην πράξιν, διότι τὸ κατὰ φύσιν σημαίνει κατὰ λόγον καὶ κατὰ Θεόν. Περαιτέρω καταλήγει εἰς τὸ ἀξίωμα ὅτι ὁ ἀνθρώπινος νόμος ἔχει ὡς πρότυπον τὸν φυσικὸν νόμον. Ἐφ' ὅσον οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι προσκρούουσιν εἰς τὸν φυσικὸν νόμον, τὸν λόγον καὶ τὴν δικαιοσύνην, δὲν δεσμεύουσι τὸν ἄνθρωπον.

Ὁ Λακτάντιος ἐπιλαμβάνεται μετὰ μεζονος σαφηνείας τοῦ θέματος ἡμῶν. Οὗτος ἐξυμνεῖ τὸν θεῖον νόμον, ὅστις ὀδηγεῖ ἡμᾶς εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ζωῆς. Ἡ ὁδὸς αὕτη εἶναι ἡ τῆς ἀληθείας, τῆς σοφίας, τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς δικαιοσύνης, τῶν ὁποίων μοναδικὴ πηγὴ εἶναι ὁ Θεός. Ὅθεν, κατ' αὐτόν, ὁ ἐπιθυμῶν νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν ὁδὸν τῆς ζωῆς ὀφείλει νὰ ἔχῃ ἐστραμμένην τὴν προσοχὴν αὐτοῦ πρὸς τὰ οὐράνια καὶ νὰ ὑποταγῇ εἰς τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ, τὸν ἅγιον καὶ οὐράνιον νόμον, τὸν ὁποῖον καὶ ὁ Κικέρων ἐξυμνεῖ εἰς τὸ τρίτον βιβλίον τοῦ περὶ πολιτείας ἔργου αὐτοῦ. Ὁ θεῖος οὗτος νόμος εἶναι ὁ ἀληθὴς νόμος, ὁ ὀρθὸς λόγος, ὁ σύμφωνος τῇ φύσει, γενικὸς καὶ αἰώνιος, παρὰ τὸν ὁποῖον δὲν ἐπιτρέπεται νὰ πράττῃ τις. Ἡ μερικὴ ἢ ἡ γενικὴ κατάργησις αὐτοῦ εἴτε ὑπὸ τῆς πολιτείας εἴτε ὑπὸ τῶν λαῶν δὲν εἶναι ἐπιτρεπτή. Διὰ τὸν νόμον τοῦτον δὲν χρειαζόμεθα οὔτε διευκρίνησιν, οὔτε ἐρμηνείαν εἶναι ὁ αὐτὸς καὶ ἐν Ρώμῃ καὶ ἐν Ἀθήναις καὶ σήμερον καὶ εἰς τὸ μέλλον. Ὁ ἀληθὴς οὗτος νόμος ὑπάρχει αἰώνιος καὶ ἀμετάβλητος εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς ὡς διδάσκαλος καὶ κυβερνήτης, ὡς Θεός. Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ θεμελιωτὴς τοῦ νόμου τούτου, ὁ δὲ ἀπειθῶν εἰς τὸν νόμον ἀπαρνεῖται τὴν ἰδίαν αὐτοῦ φύσιν ὡς ἀνθρώπου. Δι' αὐτὸ ἀκριβῶς θέλει ὑποστῆ τὴν αὐστηροτάτην τιμωρίαν, ἔστω καὶ ἂν ἀποφύγῃ τὰς λοιπὰς ἐπισηιομένας καθ' ἑαυτοῦ ἐν ζωῇ ποινὰς²⁸.

Σαφέστερον δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκθέσῃ ὁ Λακτάντιος τὰς περὶ φυσικοῦ δικαίου ἀντιλήψεις αὐτοῦ, ταυτιζομένας σχεδὸν πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Τερτυλλιανοῦ. Ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι δι' αὐτὸν θεῖος νόμος, ἰσχύων πάντοτε καὶ πανταχοῦ. Δὲν δύναται νὰ μεταβληθῇ οὗτος ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, διότι ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν φύσιν αὐτῶν. Διὰ τοῦτο ἡ περιφρόνησις αὐτοῦ συνεπάγεται τρομακτικὰς συνετείας, ἔστω καὶ ἂν ταύτην δὲν ἀκολουθῶσιν ἄμεσοι ποινὰι²⁹.

28. Divin. Institut. P L 6, 458.

29. Κατὰ τὸν Λακτάντιον ἡ παρούσα κατάστασις τοῦ Κράτους καὶ τῆς νομοθεσίας αὐτοῦ εἶναι ἀναγκαῖα λόγῳ τῆς διαστροφῆς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως (Schilling, Naturrecht, σ. 72 ἐξ.). Ἀντιθέτως ὁ κοινωνικὸς βίος, ἡ ὀργάνωσις τῶν λαῶν καὶ τὸ Κράτος γενικῶς εἶναι ὡς τοιαῦτα προϊόντα τῆς ἀρχικῆς καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου (Schilling, αὐτόθι, σ. 74 ἐξ.). Ἐν τῇ ἀρχικῇ ταύτῃ καταστάσει ἐπεκράτουν αἱ ἀρχαὶ τῆς ἰσότητος πάντων πρὸ τοῦ νόμου καὶ ἡ ἀναγνώρισις τῆς ἰδιοκτησίας (Schilling αὐτόθι, σ. 75 ἐξ.).

ΙΧ. ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΗΣ ΑΚΜΗΣ
ΤΩΝ ΘΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΕΝ Τῇ ΑΝΑΤΟΛῃ

Περὶ τὸ φυσικὸν δίκαιον ὀλίγον διέτριψεν ὁ Μέγας Ἀθανάσιος. Ἀσχοληθεὶς περὶ τὴν δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως διαγιγνώσκη τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ, ἐξάγει συνεχῶς τὴν κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ δημιουργίαν αὐτοῦ, συνισταμένην εἰς τὴν λογικότητα¹. Καίτοι, λέγει, ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ παροχὴ τοῦ λόγου θὰ ἤρκει, ὅπως ὁ ἄνθρωπος ὑπηρετῇ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, ἐν τούτοις διαγνώσας ὁ Θεὸς τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἀνθρώπου παρέσχεν αὐτῷ γραπτὸν νόμον, τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποίου ἰσχύει οὐχὶ μόνον διὰ τοὺς Ἰουδαίους ἀλλὰ καὶ δι' ὅλον τὸ ἀνθρώπινον γένος².

Καὶ ὁ Μέγας Ἀθανάσιος δέχεται ὡς βεβαίαν τὴν ὑπαρξίν γενικοῦ νόμου, ἰσχύοντος δι' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, τοῦ ἐμφύτου φυσικοῦ νόμου, βάσει τοῦ ὁποίου κατέστη δυνατόν, ὅπως δικαιωθῶσιν οἱ πρὸ τοῦ Μωυσέως κατὰ Θεὸν βιώσαντες. Ἐντεῦθεν προκύπτει ὅτι ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ὁμιλῶν περὶ γενικοῦ νόμου, ὑπονοεῖ τὸν φυσικὸν νόμον καὶ οὕτως ἀκολουθεῖ ἐν προκειμένῳ τὴν μέχρι τοῦδε παράδοσιν, τὴν ὁποίαν ἤδη ἐγνωρίσαμεν, ταυτίζων τὸν φυσικὸν νόμον πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ Δεκαλόγου³.

Περισσότερον δὲν ἀσχολεῖται ὁ Μέγας Ἀθανάσιος περὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν περὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου προβλημάτων. Μία ἐν τούτοις ἐνδιαφέρουσα παρατήρησις αὐτοῦ δεικνύει πόσον ζωηρὰ ἦτο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ περὶ φυσικοῦ δικαίου ἀντίληψις. Παραπονούμενος ἐν τῇ ἀπολογία αὐτοῦ κατὰ τῶν Ἀρειανῶν, διότι χρησιμοποιοῦνται ἐν ταῖς κατ' αὐτοῦ δίκαις ὡς μάρτυρες καὶ δικασταὶ προσωπικοὶ αὐτοῦ ἐχθροί, λέγει: «... ὁ δὲ νόμος τοῦ Θεοῦ οὔτε ἐχθρὸν μάρτυρα, οὔτε κριτὴν βούλεται»⁴. Διὰ τῶν λόγων τούτων ὑπονοεῖται ἀσφαλῶς ὁ φυσικὸς νόμος, διότι ἡ διαπίστωσις αὐτῆ ἀφορᾷ εἰς τὴν δικαιοκλήν περιοχὴν καὶ δὴ καὶ εἰς δικονομικοὺς κανόνας. Ἀλλὰ οὔτε ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ, οὔτε ἐν τῷ Δεκαλόγῳ ὑπάρχουσιν, ὡς γνωστὸν, τοιοῦτοι κανόνες. Ὅθεν βλέπομεν ὅτι ὑπῆρχε ζωηρὰ ἡ συνείδησις τοῦ φυσικοῦ νόμου ὡς θεοῦ νόμου, τὸν ὁποῖον ἐπεκαλοῦντο ἐκάστοτε πρὸς θεμελίωσιν δικαίων καὶ υπεράσπισιν δικαιωμάτων ἐν τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ.

Ὁ Μέγας Βασίλειος ὁμιλεῖ περὶ φυσικοῦ νόμου λαμβάνων ἀφορ-

1. Περὶ ἐνανθρωπ. Ε. Π. Μ. 25, 115 Α. Σχετικῶς πρβλ. Παναγιώτου Χ. Δημητροπούλου, Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, 1954, σ. 59, ὅπου λίαν σαφῶς ἐκτίθενται αἱ συναφεῖς ἰδέαι τοῦ Μ. Ἀθανασίου.

2. Περὶ ἐνανθρ. Π, αὐτόθι 25, 114 Β.

3. Κατὰ Ἀπολ. Π, αὐτόθι 26, 1148 Β: «... καὶ τῶν εὐαρεστησάντων τῷ Θεῷ, καὶ δικαιωθέντων ἐν τῷ φυσικῷ νόμῳ.»

4. Ἀπολ. κατὰ Ἀρειαν. αὐτόθι 25, 389 Β.

μῆν ἐκ τῆς ἐν τῇ φύσει καὶ τῇ δημιουργίᾳ ἐν γένει ἐπικρατούσης τάξεως. Κατ' αὐτὸν ἢ ἐν τῇ φύσει τάξις καὶ ἄρμονία ἀποτελεῖ διὰ τὸν ἄνθρωπον τὸ πρότυπον πρὸς ρύθμισιν τῆς ἰδίας διαγωγῆς ⁵. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἐπιτρεπτή, κατ' αὐτόν, ἢ δικαιολογία, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐδιδάχθη ἐκ τῶν Γραφῶν τὸ καλὸν καὶ χρήσιμον, διότι διὰ τοῦ «νόμου τῆς φύσεως» καθίσταται εἰς αὐτὸν δυνατὴ ἢ ἐκλογὴ τοῦ χρήσιμου καὶ καλοῦ ⁶.

Τί ἐννοεῖ ὁ Μέγας Βασιλεῖος ὑπὸ τὸν ὄρον «νόμος τῆς φύσεως», ἐπεξηγεῖ ἐν συνεχείᾳ, ἀπαντῶν εἰς τιθεμένην ὑπ' αὐτοῦ ἐρώτησιν: «Οἶδας τί ποιήσεις τῷ πλησίον καλόν; Ὁ σεαυτῷ βούλει παρ' ἑτέρου γενέσθαι. Οἶδας ὅ,τι ποτ' ἐστὶ τὸ κακόν; Ὁ οὐκ ἂν αὐτὸς παθεῖν ἔλοιο παρ' ἑτέρου». Διὰ τῶν ἀνωτέρω δεικνύει ὅτι «ὁ νόμος τῆς φύσεως» δὲν ἀποτελεῖ νόμον τῆς ὑλικῆς φύσεως, ἀλλὰ φυσικὸν ἠθικὸν νόμον ἢ, ὡς θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἰπωμεν ἐπίσης, τὸν ἠθικὸν φυσικὸν νόμον. Ἐν σχέσει πρὸς τὸν νόμον τοῦτον λέγει ἐπίσης ὅτι ἡ φύσις παρέχει εἰς τὸν ἄνθρωπον ἠθικοὺς κανόνας, κατὰ τοὺς ὁποίους οὗτος καθορίζει τὰς πράξεις καὶ ἐνεργείας αὐτοῦ. Ὡς δὲ «οὐδεμία ριζοτομικὴ τέχνη, οὐδὲ ἐμπειρικὴ βοτανικὴ τῶν ὠφελίμων τοῖς ἀλόγοις τὴν διδασκαλίαν ἐξεῦρεν, ἀλλὰ φυσικῶς ἕκαστον τῶν ζώων τῆς οἰκείας ἐστὶ σωτηρίας ποριστικόν, καὶ ἄρρητόν τινα κέκτηται τὴν πρὸς τὸ κατὰ φύσιν οἰκείωσιν», οὕτω, ἀκριβῶς ὑπάρχει παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ, δοθεῖσα αὐτῷ κατὰ τὴν δημιουργίαν, ἠθικὴ προδιάθεσις ἐν τῇ φύσει αὐτοῦ, ὁδηγοῦσα τοῦτον εἰς τὸ χρήσιμον καὶ ὀρθόν. Κατ' ἀκολουθίαν πρὸς ἀποκτησιν ταύτης δὲν εἶναι ἀπαραίτητος ἡ διδασκαλία ὑπὸ τρίτων, ὅπως δὲν εἶναι ἀπαραίτητος ἡ διδασκαλία νὰ μισῇ ὁ ἄνθρωπος τὴν σωματικὴν ἀσθένειαν. Ὡς ἐκ τῶν πόνων γεννᾶται ἡ φυσικὴ ἀπέχθεια πρὸς τὴν σωματικὴν νόσον, οὕτως ἐπίσης ἐκ φύσεως καὶ οὐχὶ ἐκ διδασκαλίας δάσκειται ὁ ἄνθρωπος δυσμενῶς πρὸς τὸ κακόν, τὸ ὁποῖον λίαν προσφυῶς χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Μ. Βασιλείου ὡς ἀρρωστία τῆς ψυχῆς. Ἀντιθέτως ἡ ψυχὴ ἐπιζητεῖ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον εἶναι σύμφωνον πρὸς τὴν ἑαυτῆς φύσιν. Διὰ τοῦτο ἡ δικαιοσύνη θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ὡς τι καλὸν καὶ ἡ ἀγνότης ὡς τι ἔπαινετόν, τὸ θάρρος ὡς τι θαυμαστὸν καὶ ἡ εὐφυΐα ὡς τι ἐπιθυμητόν. Αἱ ἀνωτέρω ἀρεταὶ ἀνήκουσι κυρίως εἰς τὴν ψυχὴν, ὡς ἡ σωματικὴ ὑγεία εἰς τὸ σῶμα ⁷.

5. Ὁμιλία εἰς ἐξαῆμ. αὐτόθι 29, 193 ἐξ. Ἐπ' αὐτοῦ πρβλ. Altaner, σ. 251. Περὶ τῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Μ. Βασιλείου πρβλ. Ἐξάρχον, σ. 9 ἐξ. Ἰδιαιτέρως πρβλ. περὶ τοῦ «λογικοῦ καὶ ἀλόγου τῆς ψυχῆς» αὐτόθι, σ. 16, περὶ τοῦ «συνοίκου λόγου» αὐτόθι, σ. 21, περὶ τῆς κοινωνικῆς τάσεως τοῦ ἀνθρώπου, σ. 26 ἐξ. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐνέχει ἰδιόζουσαν σημασίαν διὰ τὸ θέμα ἡμῶν, διότι ὁ Μ. Βασιλεῖος θεωρεῖ τὴν κοινωνικὴν τάσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὴν ἀνθρωπίνην κοινότητα ὡς ἐκδήλωσιν φυσικοῦ δικαίου τάσεων καὶ ἀρχῶν.

6. Ὁμιλία εἰς ἐξαῆμ. αὐτόθι 29, 196: «Εἰσὶ δὲ παρ' ἡμῖν αἱ ἀρεταὶ κατὰ φύσιν, πρὸς αἷς ἡ οἰκείωσις τῆς ψυχῆς οὐκ ἐκ διδασκαλίας ἀνθρώπων, ἀλλ' ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως ἐνυπάρχει».

7. Ὁμιλ. εἰς ἐξαῆμ. αὐτόθι 29, 196 Β ἐξ.

Ἐξ ὅσων ἐλέχθησαν δύναται τις νὰ συμπεράνη ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος ἀποκρούει τὴν ἀντίληψιν, καθ' ἣν αἱ θεμελιώδεις ἠθικαὶ ἀξίαι ἀποκτῶνται μόνον διὰ τῆς ἠθικῆς διαπαιδαγωγήσεως, διότι τοῦτο θὰ ἐσήμαινε, κατ' αὐτόν, ἔλλειψιν γενικῆς ἠθικῆς καὶ δικαιοῦς ἀνθρωπίνης τάξεως⁸.

Μετὰ πολλῆς δεξιότητις ὑποδεικνύει ὁ Μ. Βασίλειος τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπάρξεως ἠθικῆς βάσεως ἰσχυροῦσης γενικῶς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἠθικὴ δὲ αὕτη βᾶσις εἶναι φύσει δεδομένη εἰς αὐτούς, ἐξωπλισμένους ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ διὰ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ λόγου κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν αὐτοῦ.

Ἐν τῇ ἀνωτέρω διδασκαλίᾳ τοῦ Μ. Βασιλείου διακρίνει τις ὁμοιότητα τινα πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Τερτυλλιανοῦ: *Lex naturalis—natura legalis*. Ἡ τάξις ἐν τῇ φύσει ἀποτελεῖ πηγὴν διαγνώσεως τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν καὶ ὑποχρεώσεων. Ἀλλὰ καὶ ἡ θεμελίωσις τῶν ἀνωτέρω ἀντιλήψεων τοῦ Μ. Βασιλείου εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ Τερτυλλιανοῦ: «Νόησον γάρ, ὅτι Θεοῦ φωνῆ φύσεως ἐστὶ ποιητικὴ, καὶ τὸ γενόμενον τότε τῇ κτίσει πρόσταγμα τὴν πρὸς τὸ ἐφεξῆς ἀκολουθίαν τοῖς κτιζομένοις παρέσχετο». Διὰ τοῦτο, λέγει, δοξάζομεν τὸν Θεὸν διὰ τῶν καλῶν ἡμῶν ἔργων καὶ προσβάλλομεν αὐτόν διὰ τῶν κακῶν, δεδομένου ὅτι ἡ περιφρόνησις τῶν νόμων ἀποτελεῖ προσβολὴν κατὰ τοῦ νομοθέτου⁹.

Μετὰ τοῦ κατὰ φύσιν χαρακτήρος τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν εἶναι συνδεδεμένη ἡ γενικὴ ἰσχὺς τούτων, ὡς καὶ ἡ ἰκανότης τῶν ἀνθρώπων πρὸς διάγνωσιν αὐτῶν.

Πόσον αὐτονόητος ἦτο διὰ τὸν Μ. Βασίλειον ἡ ἄμεσος ἰσχὺς τοῦ φυσικοῦ νόμου προσεπιμαρτυρεῖται καὶ ἐξ ἐπιστολῆς αὐτοῦ, ἐνθα ζητεῖ, ὅπως παρασχῆθῃ βοήθεια εἰς ὁμάδα ἀνδρῶν, εὐρισκομένων ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἵνα δυνηθῶσι παραμένοντες αὐτόθι νὰ τιμῆσωσι νεκροῦς τινας, διότι ἡ τιμὴ τῶν νεκρῶν ἀποτελεῖ ἀναγκαῖον καὶ κοινῶς πάσῃ τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων» καθήκον¹⁰.

Ἐντεῦθεν συνεπῆς εἶναι καὶ ἡ σύστασις αὐτοῦ πρὸς τὸν δικαστήν, ὅπως ἐν τῇ κρίσει αὐτοῦ μένη ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὰ προσωπικὰ πάθη καὶ ἀκολουθῆ τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς ἐνοικουσίας ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ἀληθοῦς δικαιοσύνης, ἥτις ὀφείλει νὰ κατευθύνῃ ἐπίσης καὶ τὸν νομοθέτην.

Εἶναι προφανές ὅτι ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ὁ Βασίλειος βαδίζει ἐπὶ τὰ ἴχνη τοῦ Παύλου, ὅστις ἐν τῇ πρὸς Ρωμ. 2,14 ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἐμφύτου φυσικῆς δικαιοσύνης. Τοῦτο καταφαίνεται ἰδίᾳ ἐκ τῶν ἀκολουθουσῶν σκέψεων αὐτοῦ περὶ τῆς σημασίας τῶν ἀνθρωπίνων συλλογισμῶν «κατηγορούντων ἢ ἀπολογουμένων ἐν τῇ ἡμέρᾳ, ὅτε κρινεῖ ὁ Θεὸς τὰ κρυπτὰ τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὸ

8. Πρβλ. ὑποσημ. 7.

9. Ὁμιλ. εἰς ἐξαημ. 29, 285 B: «Ὡσπερ γάρ διὰ τῶν ἀγαθῶν ἔργων δόξαν φέρομεν τῷ Κυρίῳ, οὕτω διὰ τῶν πονηρῶν ἔργων τὸ ἐναντίον. Διὰ τῆς παραβάσεως τοῦ νόμου τὸν Θεὸν ἀτιμάζεις. Ἔθεις γάρ ἐστὶ τῷ νομοθέτῃ ἢ τῶν νόμων ὑπεροφία καὶ καταφρόνησις».

10. Ἐπιστ. 3, 306, αὐτόθι 32, 105 A.

Εὐαγγέλιόν μου», ἔνθα ρητῶς ἀναφέρεται εἰς τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Παύλου.

Οὕτω ὁ Βασίλειος θίγει ἐτέραν πλευρὰν τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἥτις δὲν εἶχεν ἀπασχολῆσαι τοὺς ἐπιληφθέντας μέχρι τότε τοῦ ζητήματος, διδάσκων ὅτι ὁ δικαστὴς ἐν τῇ ἀπονομῇ τῆς δικαιοσύνης δὲν πρέπει νὰ συμμορφῶται μόνον πρὸς τοὺς ἀνθρωπίνους νόμους, ἀλλ' ὀφείλει νὰ ὑπακούῃ καὶ εἰς τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς ἐν αὐτῷ ἐνούσης φυσικῆς δικαιοσύνης¹¹.

Λίαν χαρακτηριστικὸς εἶναι ἐν προκειμένῳ καὶ ὁ ὀρισμὸς τοῦ νόμου, ὡς διατυποῖ τοῦτον ὁ Βασίλειος: «Ὁ μὲν γὰρ νόμος κανὼν δικαίων ἐστὶ καὶ ἀδίκων, προστακτικὸς μὲν ὧν ποιητέον, ἀπαγορευτικὸς δὲ ὧν οὐ ποιητέον»¹².

Ἐὰν ἤδη ἀνασκοπήσωμεν τὴν περὶ φυσικοῦ νόμου καὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίαν τοῦ Μ. Βασιλείου, θὰ συναγάγωμεν τὰ ἐξῆς: Ὁ Βασίλειος δέχεται τὴν ὑπαρξίν γενικῶς ἰσχύοντος νόμου, τὸν ὅποιον ἀποκαλεῖ «νόμον φύσεως». Οὗτος διαγιγνώσκεται ἐκ τῆς ἐν τῇ φύσει ὑπαρχούσης τάξεως, ἥτις ἀποτελεῖ συγχρόνως καὶ τάξιν τῶν ἠθικῶν ἀξιών. Ὁ ἄνθρωπος κέκτηται τὴν ἱκανότητα, ὡς κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ δημιουργηθεὶς (ἦτοι προικισθεὶς διὰ τοῦ λόγου), νὰ διαγιγνώσκῃ τὴν ἔννοιαν καὶ τὸν σκοπὸν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων καὶ νὰ διακρίνῃ τὸ καλὸν ἀπὸ τοῦ κακοῦ. Ἐν τῇ διαγνώσει ταύτῃ δεσμεύεται ἠθικῶς ὁ ἄνθρωπος. Ὁ νομοθέτης καὶ ὁ δικαστὴς ὑπέικουσιν εἰς τὴν ἀρχήν, ἥτις εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς «γενικὴ δικαιοσύνη». Ταύτην δύναται νὰ ἀκολουθῇ καὶ νὰ ἐφαρμόζῃ ὁ ἄνθρωπος, διότι ἔχει ἐναποτεθῆ αὕτη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὡς φυσικὴ ἱκανότης ἐν τῇ ψυχῇ.

Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς¹³ δὲν ἠσχολήθη συστηματικῶς περὶ τὸ θέμα τοῦτο. Παρὰ ταῦτα ὑπάρχουσι παρ' αὐτῷ σποραδικαὶ γνῶμαι ἀφορῶσαι εἰς τὸν φυσικὸν νόμον καὶ δεικνύουσαι ὅτι καὶ οὗτος ἀκολουθεῖ τὴν διδασκαλίαν τῶν προγενεστέρων. Οὕτω φέρ' εἰπεῖν ἀναφέρει ὅτι ὁ Θεὸς ἀηλέησεν εἰς τὰ μέγιστα, δούς ἐπὶ πᾶσι νόμον, προφήτας, καὶ πρὸ τούτων, τὸν φυσικὸν

11. Ὁμιλ. εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμ. 8 ἐξ. αὐτόθι 31, 401 D ἐξ.,: «Ἐστὶ δὲ δικαιοσύνη, ἣ μὲν τις ἐν ἡμῖν στρεφομένη, ἣ τοῦ Ἰσοῦ διανομή... Οὐδὲ γὰρ αὐτὸς Σολομῶν, εἰμὴ εἶπε τοὺς περὶ δικαίου λόγους ἀκριβεῖς ἐν ἑαυτῷ, ἠδύνατο τὴν πολυβρύλητον ἐκείνην κρίσιν οὕτως ὀρθῶς καὶ εὐθυβόλως ἐξεργεῖν... Ὁ δὲ τὴν ἀληθὴ δικαιοσύνην μὴ ἔχων προαποκειμένην αὐτοῦ τῇ ψυχῇ, ἀλλ' ἢ χρήμασι διεφθαρμένος, ἢ φίλῳ χαριζόμενος, ἢ ἔχθραν ἀμυνόμενος, ἢ δυναστείαν δυσωπούμενος, τὸ κρῖμα κατευθύνειν οὐ δύναται.» Ἐπίσης πρβλ. αὐτόθι 31, 405 C: «Ἐπειδὴ τι ἔχομεν παρ' ἑαυτοῖς κριτήριον φυσικόν, δι' οὗ τὰ καλὰ τῶν πονηρῶν διακρίνομεν, ἀναγκαῖον ἡμῖν ἐν τῇ ἐκλογῇ τῶν πρακτέων ὀρθὰς ποιῆσθαι τῶν πραγμάτων τὰς διακρίσεις». Ὁ Schilling παρατηρεῖ τὰ ἐξῆς ἐν ταῖς λεπτομερείαις τῆς περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίας τοῦ Μ. Βασιλείου: Ὁ Βασίλειος, λέγει, διακρίνει θεσμούς ἀρχικοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ μεταγενεστέρου. Ἀρχικὴ κατάσταση εἶναι ἡ ἀνθρωπίνῃ τάσει πρὸς κοινωνικὰς ἐνώσεις καὶ ἐπομένως ὁ θεσμὸς τοῦ Κράτους, ὡς ἐπίσης ἡ ὑποταγὴ τῆς γυναικὸς εἰς τὸν ἄνδρα καὶ ἡ ἰδιοκτησία. Ἀντιθέτως ἡ δουλεία εἶναι θεσμὸς μεταγενεστέρου φυσικοῦ δικαίου (μετὰ τὴν πτώσιν). Πρβλ. Schilling, *Naturrecht*, σ. 79, 82, 84.

12. Ἐρμην. εἰς Ἡσαΐαν I, 23 αὐτόθι, 30, 164.

13. Πρβλ. Altaner, σ. 257 ἐξ.

νόμον ἄγραφον, τῶν πραττομένων ἐξεταστήν». Ὅθεν κριτήριον δικαιοσύνης διὰ τοὺς μὴ λαβόντας τὸν νόμον καὶ τοὺς προφήτας εἶναι ὁ φυσικὸς νόμος¹⁴.

Ποίαν σπουδαιότητα ἀποδίδει ὁ Γρηγόριος εἰς τὸν φυσικὸν τοῦτον νόμον, ἀποδεικνύει παραίνεσις αὐτοῦ ἔχουσα οὕτω: «Ἀλλὰ βλέπε μοι τὴν πρώτην ἰσονομίαν μὴ τὴν τελευταίαν διαίρεσιν, μὴ τὸν τοῦ κρατοῦντος νόμον, ἀλλὰ τὸν τοῦ κτίσαντος. Βοήθησον κατὰ δύναμιν τῇ φύσει, τὴν ἀρχαίαν ἐλευθερίαν τίμησον»¹⁵. Διὰ τῶν ἀνωτέρω ἐξαίρει ὁ Γρηγόριος τὴν προτεραιότητα τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐναντι οἰασδῆποτε ἄλλης ἀνθρωπίνης νομοθεσίας, διότι ὁ ἀνθρώπινος νόμος, προσκρούων εἰς τὸ φυσικὸν δίκαιον, ἀποτελεῖ τυραννίαν. Κατ' ἀκολουθίαν μεταξὺ τῶν δύο νόμων ὑπερέχει πάντοτε ὁ ἀνώτερος νόμος, ὁ νόμος τοῦ δημιουργοῦ.

Περὶ νόμου ποιεῖται λόγον πολλαχοῦ ὁ Γρηγόριος, ἀλλὰ δὲν εἶναι σαφές τίνα νόμον οὗτος νοεῖ. Οὕτω π.χ. ὁμιλεῖ περὶ πνευματικοῦ καὶ σαρκικοῦ νόμου ἢ περὶ νόμου τῶν Ρωμαίων καὶ νόμου τῶν χριστιανῶν¹⁶ ἢ λέγει: «νόμοις περιδραμεῖται πρὸς ὀλεθρίαν ὁ μὴ νόμου φύλαξιν ἐννόμως φέρων»¹⁷.

Παρὰ τῷ νεωτέρῳ ἀδελφῷ τοῦ Μ. Βασιλείου Γρηγορίῳ τῷ Νύσσης εὐρίσκομεν ἔτι ὀλιγώτερα στοιχεῖα σχετικὰ πρὸς τὸ θέμα ἡμῶν. Τοῦτο εἶναι εὐλόγον, διότι ὁ Γρηγόριος, ὡς γνωστόν, ἡσχολήθη κυρίως περὶ δογματικὰ ζητήματα. Οὐχ ἤττον καὶ οὗτος ἐξαίρει τὴν σημασίαν τῆς φύσεως ὡς ἔργου τοῦ Θεοῦ καὶ συμβουλεύει, ὅπως οἱ ἄνθρωποι διάγωσι κατὰ φύσιν βίον, καθόσον ἢ διὰ τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ δημιουργηθεῖσα φύσις εἶναι μακρὰν τῆς κακίας¹⁸. Ὁ κατὰ φύσιν βίος τοῦ ἀνθρώπου συντελεῖ εἰς τὴν ἀρμονίαν τῆς ζωῆς. Ἡ ἀκτιστος φύσις ἀποτελεῖ πηγὴν καὶ μέτρον τοῦ καλοῦ¹⁹.

Κατὰ ταῦτα ὁ Γρηγόριος φαίνεται ἀκολουθῶν τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μ. Βασιλείου, ἅτε θεωρῶν μετ' αὐτοῦ τὴν φύσιν καὶ τὸν φυσικὸν νόμον ὡς θεῖαν φωνήν²⁰. Συμφωνεῖ ἐπίσης πρὸς τὸν Βασίλειον καὶ εἰς τὰς περὶ δικαίου ἀντιλήψεις αὐτοῦ²¹.

14. Λόγος 14,27 αὐτόθι 35, 893 Α.

15. Λόγος 14, 26 αὐτόθι 35, 892 C. Οὕτω διατυποῖ σαφῶς ὁ Γρηγόριος τὴν σχέσιν τοῦ φυσικοῦ δικαίου πρὸς τὸ ἀνθρώπινον δίκαιον, ἥτοι τὴν προτεραιότητα τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

16. Ἐπιστ. 79 αὐτόθι 37, 148 Β.

17. Ἠθικά ἔπη, αὐτόθι 37, 921. Γενικῶς διακρίνει ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς τὴν μεταγενεστέραν κατάστασιν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς, ἐνθα ἐπεκράτει ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότης. Πρβλ. Schilling ἐνθ' ἄνωτ., σ. 90 ἐξ.

18. Λόγος κατηχ. 28,1 αὐτόθι 45, 74, Β: «Ἡ δὲ τῆς φύσεως ἀκολουθία, θεῖα βουλήματι καὶ νόμῳ διαταχθεῖσα, πόρρω τῆς κατὰ κακίαν ἐστὶ διαβολῆς».

19. Εἰς ἐπιγρ. Ψαλμοῦ 3 αὐτόθι 44, 444 Β: «Θεραπεία γὰρ φύσεώς ἐστιν ἡ τῆς ζωῆς εὐρυθμία.»

20. Περὶ βίου τοῦ Μωυσ. αὐτόθι 44, 393 D ἐξ.

21. Λόγος εἰς Μακαρισ. 4, αὐτόθι 44, 1233: «Δικαιοσύνην εἶναι ἕξιν ἀπονεμητικὴν τοῦ Ἰσοῦ καὶ τῆς ἀξίας ἐκάστω».

Αίαν ενδιαφέρουσα είναι ή προσπάθεια του Γρηγορίου, όπως καθορίση την σχέση μεταξύ δικαιοσύνης και αγάπης. Η δικαιοσύνη σκοπεύει, λέγει, όπως αποδώη έκαστω τὸ ἀνήκον εἰς αὐτόν. Ὁ ἀπονέμων ὅμως τὴν δικαιοσύνην πρέπει νὰ ἐμφορῆται τῆς ἀρχῆς, ἵνα ἐπιδεικνύη πνεῦμα αγάπης καὶ συμπαθείας πρὸς τὸν πλησίον ²².

Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἠσχολήθη διεξοδικῶς περὶ τὸ φυσικὸν δίκαιον καὶ τὸν φυσικὸν ἠθικὸν νόμον. Ἡ διδασκαλία αὐτοῦ ἐπὶ τῶν κυριωτέρων σημείων τῶν ἀφορώντων εἰς τὸ θέμα ἡμῶν εἶναι τόσον σαφῆς, ὥστε οὐδεμίαν νὰ καταλείπη ἀμφιβολίαν. Θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Χρυσοστόμου ἀποτελεῖ τὸ διαυγὲς ἀπόσταγμα τῆς μέχρι τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ παραδόσεως, γενικὴν σύνοψιν τῆς μέχρι τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ ἀναπτυχθείσης διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας. Πράγματι ὁ Χρυσόστομος δὲν διατυποῖ καινὰς θεωρίας, οὐδὲ παρασύρεται εἰς νέαν φιλοσοφικὴν ζήτησιν, ἀλλὰ ἀκολουθεῖ τὴν παράδοσιν ²³.

Πρὸς δῆλωσιν τοῦ φυσικοῦ νόμου χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρον «νόμος φύσεως». Ἡ λέξις «λόγος» μεμονωμένως ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ φυσικοῦ νόμου δὲν χρησιμοποιοῖται ὑπ' αὐτοῦ. Ἐπομένως δύναται τις νὰ συμπεράνη ὅτι ἡ περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας εἶχε πλέον ἀποκρυσταλλωθῆ καὶ διασαφηθῆ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ ὅτι ἐν τοῖς κυριωτέροις σημείοις ἔλαβε πλέον τὴν τελικὴν αὐτῆς μορφήν.

Ὁ Χρυσόστομος διακρίνει πλέον σαφῶς τὰ διάφορα εἶδη τῶν νόμων, ἦτοι τὸν φυσιολογικόν, τὸν ἠθικόν (φυσικὸν ἠθικὸν νόμον) καὶ τὸν θετικὸν γραπτὸν νόμον ²⁴. Ὁ ἠθικὸς φυσικὸς νόμος, λέγει, εἶναι «αἱ ἐντολαί, αἱ τῇ φύσει δοθεῖσαι ἐξ ἀρχῆς, ὅτε τὸν ἄνθρωπον ἐπλαττε, περὶ ὧν φησι Παῦλος, ὅταν γὰρ ἔθνη τὰ μὴ νόμον ἔχοντα φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιῆ, οὗτοι νόμον μὴ ἔχοντες ἑαυτοῖς εἰσι νόμος, οἵτινες ἐνδείκνυνται τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν» καὶ «συνῆδειμεν γὰρ τῷ νόμῳ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν ἔσω ἄνθρωπον» ²⁵.

Διεξοδικώτατα διεπραγματεύθη ὁ Χρυσόστομος τὸ πρόβλημα τοῦ φυσικοῦ νόμου εἰς τὰς περιφήμους αὐτοῦ ὁμιλίας εἰς ἀνδριάντας ²⁶, καθορίζων αὐτὸ ὡς ἀκολουθῶς: «Ἐν ἀρχῇ πλαττων ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, νόμον φυσικὸν ἐγκατέθηκε» ²⁷. Τὸν φυσικὸν τοῦτον νόμον εἶχον καὶ ἔχουσιν ἐν ἑαυτοῖς

22. Λόγος Κατηχ. C 26, αὐτόθι 45, 68 C ἐξ. Ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας εἶναι, κατὰ τὸν Γρηγόριον τὸν Νύσσης, παρὰ τὸ φυσικὸν δίκαιον. Πρβλ. Schilling, ἐν' ἄνωτ., σ. 94.

23. Πρβλ. Altaner 280 ἐξ.

24. Εἰς Ψαλμ. 110 αὐτόθι 55, 287 ἐξ.

25. Πρβλ. ὑπόσημ. 24.

26. Εἰς τοὺς ἀνδριάντ. 21, 3 ἐξ. αὐτόθι 40, 434 ἐξ. Ἐπίσης ἐρμην. εἰς Ρωμ. αὐτόθι 60, 433 ἐξ.

27. Πρβλ. ὑπόσημ. 26.

πάντες οἱ ἄνθρωποι²⁸. Τί δὲ νοεῖ διὰ τοῦ ὄρου «φυσικὸς νόμος», ἐπεξηγεῖ διὰ τῶν ἐξῆς: «Τὸ συνειδὸς ἡμῖν διήρθρωσε (ὁ Θεὸς) καὶ αὐτοδίδακτον ἐποίησε τὴν γνώσιν τῶν καλῶν καὶ τῶν οὐ τοιούτων»²⁹. Ἐπομένως ὁ φυσικὸς νόμος ὑπαγορεύει τί εἶναι καλὸν καὶ τί δὲν εἶναι καλόν³⁰. Περαιτέρω ἀναλύων τρόπον τινὰ ἐκτενέστερον τὴν ἔννοιαν τοῦ φυσικοῦ νόμου προσθέτει τὰ ἀκόλουθα: «Ὅταν ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν ἄνθρωπον, ἐνέβαλε συγχρόνως ἐν αὐτῷ ἀδιάφθορόν τι καὶ ἀίδιον δικαστήριον (διὰ τὴν ἀνθρωπίνην σκέψιν), ἥτοι τὴν συνείδησιν, ἣτις ἐξασφαλίζει εἰς αὐτὸν ἰδίαν κρίσιν³¹. Βάσει ταύτης κρίνεται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων τί εἶναι καλὸν καὶ τί κακόν. Διὰ τοῦτο τὸν φυσικὸν νόμον ἀποκαλεῖ ὁ Χρυσόστομος «νόμον τοῦ συνειδῶτος», ἀναφερόμενος καὶ πάλιν εἰς τὸ γνωστὸν χωρίον τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς 2,14³².

Ὁ Χρυσόστομος μετὰ ἰδιαιτέρας θέρμης ὑποστηρίζει τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καθορίζων τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ. Τὴν ἐπιχειρηματολογία ἀντλεῖ ἐκ τῆς ἐμπειρικῆς, βιβλικῆς καὶ θεωρητικῆς περιοχῆς. Οὕτω λ. χ. λέγει: Γνωρίζομεν ἐκ τῆς πείρας ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουσι τὴν συνείδησιν τοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ, διότι βλέπομεν πολλοὺς καταβάλλοντας προσπάθειαν πρὸς ἄσκησιν τῆς ἀρετῆς. Ἀλλὰ πῶς θὰ ἦτο δυνατόν τοῦτο, ἐφ' ὅσον δὲν θὰ ἐγνώριζον τί εἶναι χρήσιμον καὶ καλόν;³³ Ἐκ τῆς πείρας διδασκόμεθα ἐπίσης ὅτι ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει τὴν φύσιν τῆς πορνείας ὡς τινος κακοῦ καὶ τῆς σωφροσύνης ὡς τινος καλοῦ, χωρὶς νὰ προηγηθῇ οὐδεμία περὶ αὐτῶν διδασκαλία. Τοῦτο μαρτυρεῖ, κατὰ τὸν Χρυσόστομον, καὶ ἡ μεταγενεστέρα θεία νομοθεσία, πρὸς τὴν ὁποίαν ἀναφερόμενος λέγει: «Ἴνα μάθῃς ὅτι τοῦτο ἐξ ἀρχῆς ἴσμεν, ὁ νομοθέτης νόμους διδοὺς καὶ εἰπῶν, οὐ φονεύσεις, οὐκ ἐπήγαγε, κακὸν γὰρ ὁ φόνος, ἀλλ' ἀπλῶς οὐ φονεύσεις εἶπεν ἀπηγόρευσε γὰρ τὴν ἁμαρτίαν μόνον, οὐκ ἐδίδαξε. Τίνος οὖν ἕνεκεν εἰπῶν, οὐ φονεύσεις, οὐ προσέθηκεν, ὅτι κακὸν ὁ φόνος; Ἐπειδὴ προλαβὸν τὸ συνειδὸς ἡμᾶς ἐπαίδευσε τοῦτο καὶ ὡς εἰδῶσι καὶ ἐπισταμένοις οὕτω διαλέγεται». Ἀντιθέτως, ἐπάγεται, ὅταν ὁ Θεὸς δίδῃ νόμους, οἱ ὅποιοι δὲν εἶναι γνωστοὶ εἰς τὸ «φυσικὸν συνειδῶς», παρέχει συγχρόνως καὶ τὴν σχετικὴν αἰτιολογίαν τοῦ περιεχομένου αὐτῶν. Οὕτω «περὶ Σαββάτου γοῦν νομοθετῶν καὶ λέγων, τῇ δὲ ἡμέρᾳ τῇ ἐβδόμῃ οὐ ποιήσεις ἔργον, καὶ τὴν αἰτίαν ἐπήγαγε τῆς ἀργίας· ποίαν δὲ ταύτην; Ὅτι ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἐβδόμῃ κατέπαυσεν ὁ Θεὸς ἀπὸ πάντων τῶν ἔργων αὐτοῦ, ὧν ἤρξατο ποιῆσαι... Ἐπειδὴ αὕτη ἡ ἐντολὴ οὐ τῶν προηγουμένων, οὐδὲ τοῦ

28. Πρβλ. ὑποσημ. 26.

29. Πρβλ. ὑποσημ. 26.

30. Πρβλ. ὑποσημ. 26.

31. Πρβλ. ὑποσημ. 26.

32. Πρβλ. ὑποσημ. 26. Τελικῶς συνοψίζει τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ ὁ Χρυσόστομος ὡς ἐξῆς: Ὁ λόγος καὶ ἡ συνείδησις ἐπέχουσι παρὰ τοῖς ἔθνικοις τὴν θέσιν τοῦ νόμου.

33. Πρβλ. ὑποσημ. 26.

συνειδότος ἡμῶν ἠκριβωμένων, ἀλλὰ μερικὴ καὶ πρόσκαιρος· διὰ τοῦτο κατελείφθη μετὰ ταῦτα».

Ἀπότοκος τῶν σκέψεων τούτων εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν φυσικῶν ἐντολῶν ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου ὡς «ἀναγκαίων καὶ συνεχουσῶν τὴν ζωὴν τὴν ἡμετέραν». Αἱ φυσικαὶ αὐταὶ ἐντολαὶ εἶναι οὐ φονεύσεις, οὐ μοιχεύσεις, οὐ κλέψεις κλπ., ἤτοι τὸ περιεχόμενον τοῦ Δεκαλόγου, τὸ ὁποῖον ἀφορᾷ εἰς τὴν ρύθμισιν τοῦ κοινωνικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων³⁴.

Ἐν τῇ συναφεῖ ἐπιχειρηματολογίᾳ αὐτοῦ ἐπικαλεῖται ὁ Χρυσόστομος τὸ γεγονός τῶν εἰς ἀμαρτίαν περιπεσόντων πρωτοπλάστων λέγων: «Ἡμαρτεν ὁ Ἀδάμ τὴν ἀμαρτίαν τὴν πρώτην καὶ μετὰ τὴν ἀμαρτίαν εὐθέως ἐκρύπτετο· εἰ δὲ μὴ ἤδει κακὸν τι ἐργασάμενος, τίνας ἔνεκεν ἐκρύπτετο; Οὐδὲ γὰρ γράμματα ἦν, οὐ νόμος, οὐ Μωυσῆς· πόθεν οὖν ἔγνω τὴν ἀμαρτίαν καὶ κρύπτεται;» Ἐν συνεχείᾳ ἀναφερόμενος εἰς τὸ παράδειγμα τοῦ Κάιν, ὅστις ἐκρύβη μετὰ τὸν φόνον τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ, λέγει: «Μὴ γὰρ δὴ οὐκ ἀπὸ τῆς ἀμαρτίας μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς ἀρετῆς δεῖξωμεν, ὅτι ἀμφοτέρων ἦν ἐπιστημονικὸς ὁ ἄνθρωπος. Ὅτι μὲν οὖν ἤδει τὴν ἀμαρτίαν κακὸν ὄν ὁ ἄνθρωπος, ἔδειξεν ὁ Ἀδάμ· ὅτι δὲ καὶ τὴν ἀρετὴν ἠπίστατο καλὸν ὄν, ἔδηλωσε πάλιν ὁ Ἀβελ. Οὐ γὰρ παρά τινος μαθὼν, οὐδὲ νόμον περὶ ἀπαρχῶν διαλεγόμενου τότε ἀκούσας, ἀλλ' οἴκοθεν καὶ παρὰ τοῦ συνειδότος διδαχθεὶς τὴν θυσίαν ἐκείνην ἀνήνεγκε... Πόθεν γὰρ ἔμαθεν, ὅτι καλὸν τὸ προσφέρειν ὁ Ἀβελ, ὅτι καλὸν τὸ τιμᾶν τὸν Θεὸν καὶ εὐχαριστεῖν ἐν ἀπασιν;» Τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα, τονίζει ὁ Χρυσόστομος, εἶναι εἰλημμένα σκοπίμως ἀπὸ τὴν ζωὴν τῶν πρώτων ἀνθρώπων, ἵνα οὕτως ἀποδειχθῇ ὅτι αἱ περὶ ὧν πρόκειται ἰκανότητες τοῦ ἀνθρώπου ὑπῆρχον πρὸ τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν³⁵.

Ἐν συνεχείᾳ ἀπευθυνόμενος εἰς ἐκείνους ἐκ τῶν Ἑλλήνων, κυρίως δὲ τοὺς σοφιστάς, οἵτινες δὲν ἐδέχοντο τὴν ὑπαρξίν τοῦ φυσικοῦ νόμου, λέγει: «Οὐκ ἔστιν ἡμῶν αὐτοδίδακτος νόμος ἐν τῷ συνειδότι κείμενος, οὐδὲ τῇ φύσει τοῦτον ἐγκατέθηκεν ὁ Θεός. Πόθεν οὖν, εἰπέ μοι, πόθεν περὶ γάμων, περὶ φόνων, περὶ διαθηκῶν, περὶ παρακαταθηκῶν, περὶ τοῦ μὴ πλεονεκτεῖν ἀλλήλους, περὶ μυρίων ἑτέρων νόμων ἔγραψαν οἱ παρ' αὐτοῖς νομοθέται; Οὗτοι μὲν γὰρ οἱ νῦν ἔστω παρὰ τῶν πρώτων ἔμαθον καὶ ἐκείνοι παρὰ τῶν προτέρων, καὶ παρὰ τῶν ἄνω πάλιν οὗτοι· οἱ δὲ ἐξ ἀρχῆς καὶ πρῶτοι παρ' αὐτοῖς νόμους θέντες παρὰ τίνος ἔμαθον; Οὐκ εὐδηλον ὅτι παρὰ τοῦ συνειδότος; Οὐ γὰρ ἂν ἔχοιεν εἰπεῖν ὅτι Μωυσεὶ συνεγένοντο, ὅτι προφητῶν ἤκουσαν· πῶς γὰρ Ἑλληνες ὄντες; Ἄλλ' εὐδηλον ὅτι ἀπὸ νόμου, ὃν ἔθηκεν ὁ Θεὸς τῷ ἀνθρώπῳ, ἐξ ἀρχῆς αὐτὸν πλάττων, ἀπὸ τούτου καὶ νόμους ἔθηκαν.. καὶ τέχνας εὗροντο, καὶ τὰ ἄλλα πάντα»³⁶.

34. Πρβλ. ὑπόσημ. 26.

35. Πρβλ. ὑπόσημ. 26, σελ. 132 ἐξ.

36. Πρβλ. ὑπόσημ. 26, σελ. 131.

Περαιτέρω ὁ Χρυσόστομος ἀναφερόμενος καὶ πάλιν εἰς τὸν Παῦλον ἐπιχειρεῖ λεπτομερῆ διασάφειν τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ περὶ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου. Λόγω τῆς ἰδιαίτερας σημασίας τῶν διευκρινήσεων τούτων κρίνομεν σκόπιμον νὰ παραθέσωμεν ταύτας ἐνταῦθα. Ἀφορμὴν λαμβάνων ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι: «πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων ἀντιλέγειν ἔμελλον, καὶ λέγειν ὅτι, πῶς κρινεῖ ὁ Θεὸς τοὺς ἀνθρώπους τοὺς πρὸ τοῦ Μωυσέως; οὐ νομοθέτην ἀπέστειλεν, οὐκ ἀπὸστολον, οὐκ εὐαγγελιστὴν· πῶς οὖν εὐθύνας ἀπαιτεῖ;», ὁ Χρυσόστομος ἀντιτάσσει τὸ γνωστὸν χωρίον τῆς πρὸς Ρωμ. 2,14 καὶ ἐρωτᾷ: «Τί ἐστίν, ἀνόμως ἀπολοῦνται; οὐχὶ τοῦ νόμου κατηγοροῦντος, ἀλλὰ τῶν λογισμῶν καὶ τοῦ συνειδότος. Εἰ δὲ μὴ νόμον τὸν τοῦ συνειδότος, οὐδὲ ἀπολέσθαι αὐτοὺς ἀμαρτάνοντας ἔδει· πῶς γάρ, εἰ ἀνόμως ἤμαρτον; Ἄλλ' ἀνόμως ὅταν εἴπη, οὐ τοῦτο λέγει, ὅτι οὐκ εἶχον νόμον, ἀλλ' ὅτι οὐκ εἶχον νόμον γραπτόν, τὸν δὲ τῆς φύσεως νόμον εἶχον». Ἐπὶ τούτοις ἀναφερόμενος ὁ Χρυσόστομος εἰς τὸ χωρίον τῆς πρὸς Ρωμ. 2,9 ἐρωτᾷ: Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχη θυμὸς, ὀργὴ καὶ θλιψὶς τοῦ ἀπεργαζομένου τὸ κακὸν καὶ μὴ γνωρίσαντος τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ; Ἡ ἀπάντησις εἶναι εὐχερής: Ἐπειδὴ «τὸ συνειδὸς εἶχεν ἔνδον ἐνηχοῦν αὐτῷ καὶ διδάσκον καὶ παιδεῶν ἅπαντα». Ἔνεκα τούτου λέγει ὁ Παῦλος «οἵτινες τὸ δικαίωμα τοῦ Θεοῦ ἐπιγόντες ὅτι οἱ τὰ τοιαῦτα πράττοντες ἄξιοι θανάτου εἰσίν, οὐ μόνον αὐτὰ ποιοῦσιν, ἀλλὰ καὶ συνευδοκοῦσι τοῖς πράσσουσιν» Ρωμ. 1,32. Ἡ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων γνῶσις τοῦ φυσικοῦ νόμου, λέγει ὁ Χρυσόστομος, καταφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι κρίνουσι καὶ κατακρίνουσι τοὺς ἀμαρτάνοντας: «Εἰ γὰρ μὴ νομίζεις κακὸν εἶναι τὸν φόνον, ἐπειδὴν λάβης ἀνδροφόνον ὑπὸ τῆ σῆ ψήφῳ, μὴ κολάσης· εἰ μὴ νομίζεις κακὸν εἶναι τὸ μοιχεύειν, ἐπειδὴν ἐμπέση μοιχός, ἄφες αὐτὸν τιμωρίας. Εἰ δὲ ἐν τοῖς ἑτέρων ἀμαρτήμασι καὶ νόμους γράφεις, καὶ τιμωρίας ὀρίζεις, καὶ ἀκριβῆς εἶ δικαστής, ποίαν ἂν σχολίης ἀπολογία ἐν οἷς αὐτὸς ἀμαρτάνεις, λέγων ἀγνοεῖν τὰ πρακτέα;» Ἐν συνεχείᾳ ἐπικαλεῖται πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἀνωτέρω σκέψεων αὐτοῦ τὸν Παῦλον, ὅστις λέγει: «Λογίζει δὲ τοῦτο, ὃ ἀνθρώπε, ὁ κρίνων τοὺς τὰ τοιοῦτα πράττοντας καὶ ποιῶν αὐτά, ὅτι ἐκφεύξει τὸ κρῖμα τοῦ Θεοῦ;» Ρωμ. 2,2-3. Ἐπομένως οὐδεὶς θὰ διαφύγῃ τὴν τιμωρίαν διὰ τὰς πράξεις αὐτοῦ, ἀλλ' ἕκαστος θὰ κριθῆ κατὰ τὰ ἑαυτοῦ ἔργα. Ὁ φυσικὸς νόμος ἐνταῦθα ἀποτελεῖ τὸν γνώμονα πρὸς διάκρισιν τοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ. Ἐντεῦθεν ἐπάγεται ὁ Χρυσόστομος: «Μετὰ πολλῆς οὖν τῆς σπουδῆς... τὰ καθ' ἑαυτοὺς οἰκονομήσωμεν, εἰδότες ὡς μηδεμιᾶς ἀπολαύσομεν συγγνώμης, ἣν μετὰ φυσικὸν καὶ γραπτὸν νόμον... ἀμελήσωμεν σωτηρίας»³⁷.

Αἱ ἐκτεθεῖσαι γνῶμαι τοῦ Χρυσόστομου ἔχουσιν ἰδιάζουσας ἀξίαν, καθόσον ἀποτελοῦσι τὸν κεντρικὸν πυρῆνα τῆς διδασκαλίας τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας καὶ συγχρόνως τὴν ἀποστοματικὴν ἀπάντησιν εἰς τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν προτεσταντῶν.

37. Εἰς τοὺς ἀνδρ. 21, 3 ἐξ. αὐτόθι 49, 134.

Διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Χρυσοστόμου ἀποδεικνύεται ἡ ὑπαρξίς τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ ἡ δικαιοκὴ ἰσχὺς τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ ὑποστηρίζεται δι' ἰσχυρῶν ἐπιχειρημάτων ὅτι οὗτος εἶναι ἐκδήλωσις τοῦ θείου νόμου καὶ ἐπομένως ὁ ἀνθρώπινος νόμος λαμβάνει ἔναντι τούτου ὑποτελῆ καὶ δευτερεύουσαν σημασίαν. Οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι, λέγει, πηγάζουσιν ἐκ τοῦ θείου καὶ ἀρχετύπου νόμου, τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦσιν ἐφαρμογὴν. Διὰ τοῦτο ὁ νόμος τῆς πολιτείας δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀντιτίθεται εἰς τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τοῦ φυσικοῦ νόμου, ὁ δὲ νομοθέτης, ἐφ' ὅσον ἀποβλέπει εἰς τὴν θέσιν ὀρθῶν καὶ δικαίων νόμων, ὀφείλει νὰ ἀντλή τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἐκ τῶν ἀρχῶν τούτων ὡς ἐκ τινος αἰδίου καὶ ἀκένωτου πηγῆς³⁸. Ἡ πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον ἀντίθεσις ἀποτελεῖ βαρεῖαν ἁμαρτίαν, ἅτε προσκρούουσα εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐπομένως ἀδίκημα. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἀπειθεῖα πρὸς τὸν ἀνθρώπινον νόμον, ὅστις ἀντιτίθεται πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον, εἶναι ἱερὸν καθῆκον³⁹.

Ἐκ τῆς καθόλου διδασκαλίας τοῦ Χρυσοστόμου ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου ἄξια ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως εἶναι τὰ ἑξῆς:

α) Διὰ τὸν Χρυσόστομον ὁ φυσικὸς νόμος ἀποτελεῖ ἀληθῆ νόμον κατέχων παρ' ἐκείνοις, οἵτινες ἀμοιροῦσι τοῦ θετικοῦ θείου νόμου, θέσιν νόμου, καθ' ὃν μέλλουσι νὰ κριθῶσι. Δεδομένου δὲ ὅτι ὁ φυσικὸς νόμος δέον νὰ ἀποτελῆ τὴν βάσιν πάσης νομοθεσίας, εἶναι προφανὲς ὅτι νόμοι προσκρούοντες πρὸς αὐτὸν δὲν δύνανται νὰ ἀξιῶσι σεβασμόν.

β) Ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι γενικὸς καὶ αἰδιός⁴⁰, ἀθάνατος καὶ διηνεκής⁴¹.

γ) Ὁ φυσικὸς νόμος διαγιγνώσκεται κατὰ φυσικὸν τρόπον καὶ οὐδεὶς κατ' ἀκολουθίαν δύναται νὰ ἰσχυρισθῆ ἄγνοιαν αὐτοῦ, δοθέντος ὅτι ἕκαστος τῶν ἀνθρώπων ἔχει συνειδησιν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ καὶ ἐπαινεῖ μὲν τὸ πρῶτον, ψέγει δὲ τὸ δεύτερον⁴².

δ) Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου θεωρεῖται παρὰ τοῦ Χρυσοστόμου ὡς τι αὐταπόδεικτον: «οὐ γάρ ἐστι φύσει ἡ κακία, ἵνα μὴ ἔχη χώραν ἢ ἀρετῆ. Τὸ πρόβατον οὐδέποτε δύναται γενέσθαι ἄγριον, φύσει γὰρ ἔχει τὸ ἡμερον· ὁ λύκος οὐδέποτε δύναται γενέσθαι ἡμερος, φύσει γὰρ ἔχει τὸ ἄγριον. Οὐ λύνονται οὖν οἱ νόμοι τῆς φύσεως, οὐδὲ σαλεύονται, ἀλλὰ μένουσιν ἀκίνητοι. Ἐπὶ ἐμοῦ τοῦτο οὐκ ἔνι, ἀλλὰ καὶ ἄγριος γίνομαι, ὅταν βούλωμαι, καὶ ἡμερος, ὅταν θέλω· οὐ γὰρ φύσει δέδεμαι, ἀλλ' ἐλευθερίᾳ προαιρέσεως τετίμημαι. Ὅπερ οὖν εἶπον, οὔτε ἀγαθὸς τις οὕτως ἐστίν, ὡς μὴ ἔχειν μικρὰν κηλίδα, οὔτε πονηρὸς τις οὕτως ἐστίν, ὡς μὴ ἔχειν κἄν μικρὸν ἀγαθόν»⁴³.

38. Εἰς τοὺς ἀνδρ. 49, 133.

39. Εἰς Ψαλμ. 43 αὐτόθι 55, 179. Εἰς Παραβ. αὐτόθι 59, 517, ὑπομν. εἰς Φιλιπ. 4, ὁμιλ. 14,2 αὐτόθι 62, 285.

40. Εἰς Ψαλμ. 110 αὐτόθι 55, 288, ὑπομν. εἰς Ρωμ. αὐτόθι 60, 511.

41. Πρβλ. ὑπόσημ. 25: «Ὁ τοίνυν νόμος τοῦτο μάλιστα ἔχει τὸ ἐξαιρετόν, τὸ ἀθάνατον, τὸ διηνεκές, καὶ ὁ τῆς κρίσεως, καὶ ὁ φυσικός.»

42. Εἰς Λάζαρον ὁμιλ. 6,9, αὐτόθι 48, 1042.

43. Πρβλ. ὑπόσημ. 42.

ε) Ὁ Χρυσόστομος ταυτίζει τὸν φυσικὸν νόμον πρὸς τὸν «φυσικὸν λόγον»⁴⁴.

ς) Ὡς οἱ προγενέστεροι, οὕτω καὶ ὁ Χρυσόστομος εὐρίσκει ἀντιστοιχίαν μεταξὺ τῶν ὑπαγορευσέων τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ τῶν ἐντολῶν 4 - 10 τοῦ Δεκαλόγου. Ἡ ὀλοκλήρωσις καὶ ἔγγραφος διατύπωσις τῶν ἐντολῶν τοῦ Δεκαλόγου ἀποτελεῖ ἰδιαίτεράν εὐνοίαν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸ Ἰσραηλιτικὸν ἔθνος⁴⁵. Κατ' ἀκολουθίαν τὸ περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου ταυτίζονται.

Θεοδώρητος ὁ Κύρου ἀκολουθῶν τὰ ἔχνη τῆς διδασκαλίας τοῦ Χρυσοστόμου δὲν εἰσέρχεται εἰς τὴν θεωρητικὴν καὶ δογματικὴν θεμελίωσιν τοῦ φυσικοῦ νόμου, διότι θεωρεῖ γνωστὴν τὴν περὶ αὐτοῦ διδασκαλίαν. Ἐπειδὴ δὲ ἐκδέχεται τὸν φυσικὸν νόμον ὡς αὐτονόητόν τι, δὲν κρίνει ἀναγκαῖον νὰ ἀσχοληθῇ περὶ τὴν ἀποδεικτικὴν ἐπιχειρηματολογίαν διὰ τὴν ὑπαρξίν αὐτοῦ, ἀλλὰ θίγει ὠρισμένας μόνον λεπτομερείας συναφεῖς πρὸς αὐτόν.

Ἄφορμὴν λαμβάνων ἐκ τοῦ γνωστοῦ χωρίου τῆς πρὸς Ρωμ. 2,14 ἀπαριθμεῖ διάφορα παραδείγματα βιβλικῶν προσώπων βιωσάντων πρὸ τοῦ Μωυσέως, τὰ ὅποια ἀπέδειξαν διὰ τοῦ βίου αὐτῶν ὅτι γνωρίζουσι νὰ διακρίνωσι τὴν ἀρετὴν ἀπὸ τῆς κακίας. Τοῦτο ἐγένετο, διότι ὑφίστατο παρ' αὐτοῖς ὁ ἔμφυτος φυσικὸς νόμος. Ἄλλὰ καὶ ἡ συνειδησις τοῦ χρέους τῶν τέκνων πρὸς τοὺς γονεῖς, τοῦ ὑπηρέτου πρὸς τὸν δεσπότην, τοῦ στρατιώτου πρὸς τὸν βασιλέα, τοῦ πολίτου πρὸς τὴν ἑαυτοῦ πόλιν μαρτυρεῖ ὅτι πάντα ταῦτα ἀποτελοῦσιν ἐπιταγὴν τοῦ φυσικοῦ νόμου⁴⁶.

Ὁ Θεοδώρητος εἶναι ζηλωτῆς τῆς φυσικῆς θεολογίας διδάσκων: «Καὶ γὰρ ὁ θεὸς λόγος οὐ καινὰ προσφέρει παιδεύματα, ἀλλὰ τῶν τῆς φύσεως νόμων ἀναμνησκει, καὶ ἀδιέφθειρεν ὁ χρόνος διὰ τὴν τῶν ἀνθρώπων ῥαστώνην τῆς φύσεως γράμματα, ταῦτα ὁ τῆς φύσεως ποιητῆς διὰ τῶν οἰκείων ἀναγράφει κηρύκων»⁴⁷. Ἄλλαχού ἐξυμνεῖ τοὺς ἔλληνας φιλοσόφους, οἵτινες ὀδηγοῦμενοι

44. Πρὸς Ρωμ. ὁμιλ. 5, αὐτόθι 60, 428 καὶ 511. Οὕτω ἀποδεικνύεται ἐσφαλμένη ἡ γνώμη τοῦ Flückiger, καθ' ἣν ὁ φυσικὸς νόμος κατὰ τοὺς πατέρας ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀρχέγονον φύσιν.

45. Εἰς Ψαλμ. 147 αὐτόθι 55, 482. Κατὰ τὸν Schilling ἕτεραι ἀρχαὶ φυσικοῦ δικαίου ἀναγνωριζόμεναι ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου ὡς τοιαῦται εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: Τὸ ἀπαράδεκτον τῆς ἀνευ αἰτίας σωματικῆς κακώσεως καὶ ζημίας εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν, ἡ συμφώνως τῇ θελήσει τοῦ διαθέτου ἐκτέλεσις τῆς διαθήκης, ἡ τιμωρία τοῦ κακοῦ καὶ ἡ ἐπιστροφή τῆς ἐμπειστομένης παρακαταθήκης. Πρβλ. Schilling ἐνθ' ἄνωτ., σ. 96.

46. Εἰς Γεν. 9, 57 αὐτόθι 80, 160 Β: «Τῇ φύσει τοὺς ἀναγκάσιους τέθηκε νόμους ὁ ποιητῆς. Οὕτω τὸν Κάιν κατέκρινεν, ἐπειδὴ περ αὐτὸν ἡ φύσις ἐδίδαξεν ὡς ὁ φόνος παράνομος...». Πρβλ. περαιτέρω παραπομπὰς παρὰ Schilling, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 120 ἐξ. Οὕτω κατὰ τὸν Θεοδώρητον πᾶσαι αἱ ἀνθρώπινα σχέσεις πίστεως καὶ ἐμπιστοσύνης ρυθμίζονται καὶ καθορίζονται ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ νόμου. Πρόκειται προφανῶς περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς παροχῆς καὶ ἀντιπαροχῆς οὐχὶ μόνον ὕλικῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ ἀφοσιώσεως ἀφ' ἑνὸς καὶ φροντίδος ἀφ' ἑτέρου, ἀρχῆς ἥτις σήμερον ἰδίᾳ εἶναι λίαν ἐπίκαιρος καὶ ἀναγνωρίζεται γενικῶς ὡς ὀρθὴ ὑπὸ τῆς δικαιοκῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς νομολογίας τοῦ ἐργατικοῦ δικαίου.

47. Περὶ Προν. ὁμιλ. 6 αὐτόθι 83,649 C.

ὑπὸ τῆς φύσεως ἐκήρυξαν τὴν ἀλήθειαν ⁴⁸. Μόνον εἰς τοὺς Ἰουδαίους παρέσχε ὁ Θεὸς τὸν θετικὸν θεῖον νόμον καὶ τοὺς προφήτας ⁴⁹.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται δῆλον ὅτι ἐν σχέσει πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον ὁ Θεοδότης ἀκολουθεῖ τὴν μέχρι αὐτοῦ παραδεδομένην διδασκαλίαν.

Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας ἐπιλαμβάνεται τοῦ θέματος τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐπ' εὐκαιρίᾳ πραγματευόμενος ἕτερα θέματα, διότι προϋποθέτει τὴν περὶ αὐτοῦ διδασκαλίαν γνωστήν ⁵⁰.

Ὁ ἄνθρωπος, κατ' αὐτόν, ἔχων ἐλευθέραν βούλησιν, δύναται νὰ ἐκλέγῃ ἐλευθέρως τὸ καλόν, μὴ ἀκολουθῶν τυχὸν ἀνθρωπίνους νόμους, οἵτινες ὀδηγοῦσι διὰ τοῦ περιεχομένου αὐτῶν πρὸς τὸ κακόν ⁵¹. Κατὰ ταῦτα καὶ ὁ Κύριλλος ἀσχολεῖται περὶ τὸ ἐνδεχόμενον τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ τοῦ ἀνθρωπίνου νόμου καὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ διατυποῖ τὴν γνώμην ὅτι ὁ ἀνθρώπινος οὗτος νόμος οὐδεμίαν δικαιοκίαν ἰσχύει δύναται νὰ ἔχῃ ⁵². Ἐφ' ὅσον, λέγει, ὑπάρχει εἷς λόγος, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπῆρχε διαφορὰ ἡθῶν καὶ νόμων. Τὸ γεγονός δὲμος ὅτι αὕτη ὑφίσταται, ὀφείλεται εἰς τὴν ἐκ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἀπομάκρυνσιν τοῦ ἀνθρώπου, προτιμήσαντος προσκαίρους ἡδονὰς τοῦ ἀληθοῦς καὶ «χρησίμου» ⁵³. Ὁ Κύριλλος ἐπίσης ὁμιλεῖ περὶ αἰώνιου νόμου, τοῦ ὁποίου δὲμος τὸ περιεχόμενον δὲν συμπίπτει ἀκριβῶς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς *Iex aeterna* τοῦ Αὐγουστίνου. Παρὰ ταῦτα δὲν θὰ ἦτό τις μακρὰν τῆς ἀληθείας ἰσχυριζόμενος ὅτι ὑφίσταται σημεῖόν τι ἐπαφῆς μεταξὺ αὐτῶν ⁵⁴.

Χαρακτηριστικὴ τυγχάνει ὁμοίως διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ διδασκαλία Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου, ὅστις ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς αὐτοῦ

48. Ἑλλην. θεραπ. παθημάτων Ὁμιλ. 1, Π αὐτόθι 83, 824GD: «Τὸ μὲν γὰρ Ἀβραμιαῖον γένος καὶ νόμον θεῖον ἐδέξατο καὶ προφητικῆς ἀπέλαυσε χάριτος· τὰ δὲ ἄλλα ἔθνη διὰ τῆς φύσεως καὶ τῆς κτίσεως ἐποδῆγει πρὸς θεοσέβειαν τῶν ὄλων ὁ Πιρύτανις». Ἐπίσης πρβλ. αὐτόθι 83, 897 ἐξ.

49. Πρβλ. ὑποσημ. 48.

50. Ὁμιλ. I αὐτόθι 77, 412 A: «Ἀρκέσειν μὲν γὰρ ἔγωγε τοῖς εὐφρονουσί καὶ αὐτὸν οἶμαι τὸν τῆς φύσεως νόμον, διδάσκοντα μισεῖν μὲν ὅσα ταῖς θεαῖς ἐντολαῖς ὑπεναντίως ἔχειν δοκεῖ, τὴν δὲ τοῦ νομοθέτου βούλησιν κρατεῖν ἐν ἡμῖν ἀναπειθόντα».

51. Πρβλ. ὑποσημ. 50.

52. Κατὰ Ἰουλ. IV αὐτόθι 76, 716, A: «Τὴν μὲν γὰρ ἀνθρώπου φύσιν, ἀνευθεῖς παντὸς ἀγαθοῦ καὶ τῆς ἐπιστήμης τοῦ συμφέροντος λαχοῦσαν, αὐτομαθῆ τὴν κτίσιν γενέσθαι φαμέν παρὰ τοῦ πάντων Δημιουργοῦ. Ἀυτόνομος γὰρ καὶ ἀφειμένη πρὸς τὸ δοκοῦν ἡ παντὸς ἀνθρώπου διάνοια. Ὡστε καὶ εἰ νόμοις φαῦλοις πεπαιδαγώγηται τινες πρὸς τὸ μὴ ἔχον ὀρθῶς, εὐκόλως ἀν μεταφοιτήσκειαν πρὸς τὰ ἀμείνω καὶ ὀνησιφόρα ἐθελονταί, οὐ νόμοις φύσεως κατειργασμένοι πρὸς τὰ αἰσχία, οὔτε μὴν ὀλοκοῖς τισιν ἀναγκαίοις πρὸς τὸ παρὰ βούλησιν καταβιαζόμενοι, ἀλλ' ὡς ἔφην, ἐνὸν ἐλευθέρως μεθορμίζεσθαι πρὸς τὸ ἀμείνω».

53. Κατὰ Ἰουλ. IX αὐτόθι 76, 716 C ἐξ.

54. Κατὰ Ἰουλ. IX αὐτόθι 76, 996 C: «Αἰώνιος τοίνυν ὁ νόμος· ὁ πάλαι μὲν παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις αἰνιγματωδῶς, ὁ αὐτὸς δὲ νυνὶ παρ' ἡμῖν νοητῶς καὶ πνευματικῶς».

διακρίνει τὸν νόμον εἰς γραπτὸν (ἀνθρώπινον) καὶ ἔμφυτον, ἐν ἡμῖν ὑπάρχοντα νόμον. Τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ δύναται βραχέως καὶ συνοπτικῶς νὰ καθορισθῇ διὰ τῶν λόγων τοῦ Κυρίου, Ματθ. 2,12. Αἱ περὶ δικαιοσύνης γινώμαι τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων δὲν δύνανται, κατὰ τὸν Ἰσίδωρον, εἰς οὐδὲν νὰ ὠφελήσωσι, διότι τὸ περιεχόμενον τῆς δικαιοσύνης ἐνυπάρχει μόνον εἰς τοὺς ἀνωτέρω λόγους τοῦ Κυρίου ⁵⁵.

Αἴτημα τοῦ φυσικοῦ νόμου ἀποτελεῖ ἡ πρὸς τοὺς νεκροὺς τιμὴ. Ἀντιθέτως ἡ περιύβρισις καὶ περιφρόνησις αὐτῶν συνιστᾷ ἁμαρτίαν ὡς ἀντιτιθεμένη εἰς τὸν λόγον ⁵⁶.

55. Πρβλ. Schilling ἐνθ. ἄνωτ., σ. 136.

56. Αὐτόθι, σ. 136. Ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς τυγχάνει καὶ τὸ χωρίον τῶν Ἀποστ. Διαταγῶν: «Οὐ γὰρ θυσιῶν δέεται ὁ Θεός, ἀνευδεῆς ὑπάρχων τῇ φύσει· ἀλλὰ γινώσκων, καθάπερ καὶ ἤδη πρότερον τὸν φιλόθεον Ἀβελ καὶ Νῶε καὶ Ἀβραὰμ καὶ καθεξῆς οὐκ αἰτηθέντας, φυσικῶς δὲ νόμῳ κινηθέντας ἀφ' ἑαυτῶν προσενέγκαι θυσίαν Θεῷ ἀπὸ γνώμης εὐχαρίστου.....» (Ἀποστ. Διατ. 20—D CA, τόμ. I, σ. 351).

X. ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΗΣ ΑΚΜΗΣ
ΤΩΝ ΘΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΕΝ Τῇ ΔΥΣΕΙ

Ὡς ἐπιστέγασμα τῆς πατερικῆς διδασκαλίας ἐπὶ τοῦ ὑπὸ ἔρευναν θέματος ἐκθέτομεν νῦν τὰς γνώμας τοῦ Ἀμβροσίου καὶ τοῦ Αὐγουστίνου ¹.

Ὁ Ἀμβρόσιος διακρίνει δύο εἶδη νόμων, τὸν φυσικὸν ἐν ταῖς καρδίαις καὶ τὸν γραπτὸν ἐπὶ τῶν λιθίνων πλακῶν ². Ὁ πρῶτος, περὶ τοῦ ὁποίου πραγματεύεται ὁ Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῇ αὐτοῦ ³, δὲν εἶναι γεγραμμένος ἀλλ' ἔμφυτος, δὲν ἀναγιγνώσκεται, ἀλλὰ διαγιγνώσκεται ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ⁴.

Ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι θεῖος νόμος, ὡς ὁ νόμος τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, παρατηρεῖ ὁ Ἀμβρόσιος, ἀκολουθῶν καὶ ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ τὰ ἴχνη τῆς διδασκαλίας τῶν προγενεστέρων, οἵτινες ἐταύτιζον τὴν οὐσίαν καὶ τὸν πυρῆνα ἀμφοτέρων ⁵. Ἐντεῦθεν ὑποδεικνύει ὠρισμένα αἰτήματα τοῦ φυσικοῦ νόμου, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ καθῆκον τῆς ἀλληλοβοηθείας ⁶, τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς αἰμομειξίας ⁷, τὸν θεσμὸν τῆς ἰδιοκτησίας ⁸ καὶ ἄλλα τινά.

Τὸ κατὰ φύσιν ἐν γένει, λέγει, καθορίζει τὸ περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ νόμου, διότι ἡ δημιουργία καὶ ἡ τάξις τῆς φύσεως ἀποτελοῦσι θεῖον νόμον. Τὸ κατὰ φύσιν συμπίπτει πρὸς τὸ θεῖον ⁹. Τοῦτο συμβαίνει, διότι ὁ Θεὸς ἐποίησε τὰ πάντα καὶ ἔχουσι ταῦτα καλῶς καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἶναι ὀρθὸν καὶ δίκαιον νὰ πράττῃ τις κατὰ φύσιν. Ἡ παρὰ φύσιν ἀνθρωπίνη συμπεριφορὰ ἀποτελεῖ ἀσέβειαν πρὸς τὸν δημιουργὸν καὶ καταισχύνῃ διὰ τὸν ταύτην ἐπιδεικνύοντα ¹⁰. Ἀναφερόμενος δὲ ὁ Ἀμβρόσιος εἰς τοὺς λόγους τοῦ Παύλου (Α' Κορινθ. II, 13 ἐξ.) καυτηριάζει δριμύτως τοὺς ἀμαρτάνοντας ἐναντίον τῶν νόμων τῆς φύ-

1. Τὸ περιεχόμενον τῆς συναφοῦς διδασκαλίας τῶν πατέρων τούτων ἔχει ἐρευνηθῆ ἤδη διεξοδικῶς ὑπὸ τοῦ Schilling, τὸν ὁποῖον καὶ θὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ἐν τῇ διαπραγματεύσει τοῦ θέματος. Πρβλ. Schilling, *Naturrecht, Soziallehre*.

2. *De fuga saec.* 3, 15, *Ep.* 60, 5.

3. *Ep.* 72, 2.

4. *Ep.* 73, 3. Αἱ ἀντιλήψεις αὗται τοῦ Ἀμβροσίου εἶναι προῖον τοῦτο μὲν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, τοῦτο δὲ τῆς ἐπιδράσεως τὴν ὁποίαν ἤσκησεν ἐπ' αὐτὸν ὁ μέγας ρωμαῖος στωικὸς Κυκέρων. Πρβλ. Altaner, σ. 330, 333, Schilling, *Naturrecht*, σ. 139. Ὅτι ὁ Ἀμβρόσιος τὸ πρῶτον εἰσήγαγε τὴν στοάν εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Flückiger (σ. 382), δὲν δύναται νὰ εὐσταθήσῃ κατόπιν τῶν μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντων.

5. *Ep.* 60, 5.

6. *De officiis ministrorum* 3, 3, 17.

7. *Ep.* 60, 5.

8. Πρβλ. Schilling, *Naturrecht*, σ. 159 ἐξ.

9. *De Abraham* 2, 41, 99. Πρβλ. Schilling, *Naturrecht*, σ. 444.

10. *De off.* 1, 9, 28.

σεως¹¹, ὑποδεικνύων συγχρόνως ὡς θεραπείαν τῆς ἀμαρτίας τὴν ἐπάνοδον εἰς τὸν κατὰ φύσιν βίον¹².

Μετὰ τὴν πτώσιν, συνεχίζει, ὁ φυσικὸς νόμος δὲν ἠδύνατο νὰ ἐκπληροῦτελειώσῃ τὸν προορισμὸν αὐτοῦ ὡς φρουροῦ τῆς ἠθικῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ ρυθμιστοῦ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, διότι οἱ ἄνθρωποι δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ διαγιγνώσκωσι πλήρως τοῦτον¹³. Ὅθεν ὁ Θεὸς ἔδωκε τὸν ἐπὶ λιθίνων πλακῶν γεγραμμένον τοῦ Μωυσέως νόμον, ὅστις ἄλλως δὲν θὰ ἦτο ἀναγκαῖος¹⁴.

Κατὰ τὸν Ἀμβρόσιον ἐπομένως ἡ φύσις ἀποτελεῖ τὸν κανόνα πρὸς διάγνωσιν τοῦ ἠθικῶς ὀρθοῦ καὶ δικαίου. Μετὰ τὴν πτώσιν ὁμοίως καὶ τὰ συμπαρομαρτήσαντα πάθη ἐνδέχεται νὰ μὴ δύναται πλέον ἢ νὰ μὴ δύναται ἀρκούντως νὰ διαγνωσθῶσι τὰ αἰτήματα τοῦ φυσικοῦ νόμου ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου.

Ὡς ὁ φυσικὸς νόμος ὡς κανὼν, οὕτω καὶ «τὸ κατὰ φύσιν» ἀποτελεῖ κριτήριον τῆς δικαιοσύνης ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ¹⁵. Τὸ γενικὸν συμφέρον δέον ν' ἀποτελῇ τὸν γνώμονα τῶν πράξεων τῶν ἀνθρώπων¹⁶.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω εὐκόλως δύναται τις νὰ συμπεράνῃ τὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν λαμβάνει ὁ Ἀμβρόσιος ἐναντι τῆς περιπτώσεως τῆς ἀντιθέσεως τοῦ ἀνθρώπινου δικαίου καὶ τῶν αἰτημάτων τοῦ φυσικοῦ νόμου. Ὁ ἀνθρώπινος νόμος ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ εἶναι ἀνίσχυρος¹⁷.

Τὴν αὐτὴν γραμμὴν ἀκολουθεῖ ἐπίσης καὶ ὁ Ἱεράωνυμος¹⁸, ὅστις ἐπικαλεῖται ἐν τῇ διδασκαλίᾳ αὐτοῦ περὶ τοῦ φυσικοῦ νόμου τὸ χωρίον τοῦ Παύλου Ρωμ. 2,14. Ὁ νόμος οὗτος, λέγει, ἰσχύει διὰ πάντα τὰ ἔθνη καὶ οὐδεὶς ὑπάρχει ἀγνοῶν αὐτόν¹⁹. Καὶ ὁ Ἱεράωνυμος διδάσκει ἐπίσης ὅτι ὁ Μωσαϊκὸς νόμος ἐδόθη εἰς τοὺς Ἰουδαίους, διότι ὁ φυσικὸς νόμος δὲν ἠδύνατο νὰ διαγιγνώσκωσιν πλέον εὐχερῶς²⁰. Ὁ φυσικὸς νόμος ὑφίσταται καὶ ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἀμαρτωλῶν²¹. Μετὰ τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου οἱ ἄνθρωποι ζῶσι κατὰ πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἀνανεοῖ καὶ ζωοποιεῖ τὸν ἐν ταῖς καρδίαις φυσικὸν νόμον²².

Τὸ κορυφώμα τῆς περὶ φυσικοῦ νόμου καὶ φυσικοῦ δικαίου χριστιανικῆς διδασκαλίας ἀποτελεῖ ἡ διδασκαλία τοῦ Αὐγουστίνου. Οὗτος ὀλοκληροῦ

11. Πρβλ. De off. 1, 46, 221 & 222. 3, 3, 17 ἐξ. 1, 26, 124. 3, 3, 24.

12. De Abraham 2, 11, 93.

13. De off. 1, 47, 229.

14. Ep. 73, 2.

15. De off. 1, 28, 131. Περὶ δικαιοσύνης πρβλ. διεξοδικῶς παρὰ Schilling, Naturrecht, σ. 145 ἐξ.

16. De off. ἐνθ' ἀνωτέρω καὶ Schilling ἐνθ' ἀνωτέρω.

17. Ep. 21,10.

18. In Ps. 118, 119.

19. Ep. 121,8.

20. comm. in Isaiam 8, 24, 6.

21. in ecclesiasticum 2, Pl 23, 1077.

22. comm. in Isaiam 14, 51, 7.

καὶ τελειοποιεῖ τὴν διδασκαλίαν τῶν προγενεστέρων, ἐντάσσων ταύτην εἰς τὰ πλαίσια τῆς καθόλου χριστιανικῆς διδασκαλίας²³.

Τὴν βᾶσιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Αὐγουστίνου περὶ φυσικοῦ νόμου ἀποτελεῖ ὁ ὑπ' αὐτοῦ καθιερωθεὶς ὅρος («lex aeterna»), ἥτοι αἰώνιος νόμος. Ὁ νόμος οὗτος ἔχει τὴν ἑαυτοῦ ἀναφορὰν εἰς τὸν Θεόν, ὅστις δὲν εἶναι μόνον ὁ δημιουργὸς τοῦ κόσμου ἀλλὰ συγχρόνως καὶ συντηρητὴς καὶ κυβερνήτης τούτου. Ἡ δημιουργία καὶ ἡ συντήρησις τοῦ κόσμου συντελοῦνται συμφώνως ὀρισμένῳ σχεδίῳ, ἐν τῷ ὁποίῳ ἔχει προκαθορισθῆ μέχρι τῶν λεπτομερειῶν ἡ τάξις τῆς φύσεως καὶ τῶν καθόλου πραγμάτων τοῦ κόσμου²⁴. Τοῦτο ἀκριβῶς τὸ σχέδιον τῆς δημιουργίας καὶ τῆς συντηρήσεως τοῦ κόσμου ἀποτελεῖ τὴν αὐγουστίνειον «lex aeterna», ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀποκαλύπτεται ἡ ἀπ' αἰώνων προκαθωρισμένη θεία θέλησις. Ἡ οὕτω πως ἐκδηλουμένη θέλησις τοῦ Θεοῦ εἶναι δι' ἐκαστον δημιουργήμα δεσμεῦον νόμος. Οὐδὲν δημιουργήμα δύναται νὰ διαφύγῃ τὸν ἔλεγχον τοῦ ἀνωτάτου τούτου νόμου τοῦ δημιουργοῦ καὶ κυβερνήτου²⁵.

Ὁ Αὐγουστίνος ὀρίζει τὸν αἰώνιον νόμον ὡς αὐτὴν ταύτην τὴν θεῖαν βούλησιν, ἥτις ἐπιτάσσει, ὅπως διατηρῆται ἡ ἐν τῇ φύσει τάξις καὶ ἀποφεύγηται ἡ διατάραξις ταύτης²⁶. Περὶ τοῦ αἰωνίου νόμου λέγει προσέτι: ea est, qua iustum est, ut omnia sint ordinatissima²⁷. Ἡ lex aeterna ἐπομένως ἀφορᾷ εἰς τὴν ὅλην φυσικὴν τάξιν τῆς δημιουργίας. Ἡ τάξις τῶν ὄντων ἀποβαίνει οὕτω δεοντολογικὴ τάξις, τάξις ἠθικῶν ἀξιών, ὡς εἶδομεν ἤδη καὶ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν προγενεστέρων²⁸. Ἡ τάξις αὕτη, τὴν ὁποίαν καθώρισεν ὁ δημιουργός, δεόν νὰ τηρῆται καὶ οὐδέποτε νὰ διαταράσσεται (conservari iubens, perturbari vetans).

Τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ συντήρησιν καὶ κυβέρνησιν τοῦ κόσμου διὰ τῆς lex aeterna δυνάμεθα οὕτω νὰ νοήσωμεν: Ὁ Θεὸς ἐπέθεσεν ἐν ἐκάστῳ δημιουργήματι τὰς ἀρχάς, βᾶσει τῶν ὁποίων διευθύνεται καὶ κινεῖται (φυσικὸς νόμος ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ—νόμος ἀναγκαιότητος). Τὰ λογικὰ ὄντα μετέχουσι τοῦ αἰωνίου νόμου κατ' ἐξαιρετον τρόπον, δυνάμενα διὰ τοῦ λόγου αὐτῶν νὰ διαγιγνώσκωσι τὸν ἐν αὐτοῖς αἰώνιον νόμον, ὅστις εἶναι θεῖος νόμος καὶ διὰ τοῦτο δεσμεῦον καὶ ὑποχρεῶν ταῦτα²⁹.

23. Πρβλ. Schilling, *Naturrecht und Staat in der Lehre der alten Kirche* 18, *Die Staats und Soziallehre des hl. Augustinus* 1910 18.

24. Enarr. Ps. 144, 13 Pl 37, 1878, De civ. Dei 19, 22. Schilling, *Naturrecht*, σ. 174.

25. Πρβλ. ὑποσ. 24.

26. Contra Faustum Manich. 22, 27: «ratio divina vel voluntas Dei ordinem naturalem conservari iubens, perturbari vetans» (Pl 42, 418).

27. De libero arbitrio, 1, 6, 15 «ea est, qua iustum est, ut omnia sint ordinatissima» (Pl 32, 1229).

28. Πρβλ. De vera rel. 29, ἀριθ. 58, 30, Pl 34, 147. Ἐντελῶς ὁμοίως ὀρίζει ὁ Ἀκουῆ-νᾶτος τὴν ἔννοιαν τοῦ αἰωνίου νόμου «ratio divinae sapientiae, secundum quod est directiva omnium actum et motionum» (S. theol. 1, 2, q. 91 a.2).

29. De vera rel. 29, 30 Pl 34, 145 ἐξ.

Εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ αἰωνίου νόμου δὲν εἶναι ἄγνωστος ἐν τῇ παλαιότερᾳ χριστιανικῇ γραμματολογίᾳ. Συνηγήθησαμεν τοῦτον παρὰ τῶ Ἰουστίνῳ καὶ ἄλλοις ³⁰. Κατ' ἀκολουθίαν δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ θεωρῆται —ὡς ἐγένετο μέχρι τοῦδε— ὡς πρῶτος θεμελιωτὴς τῆς σκέψεως τοῦ αἰωνίου νόμου ὁ Αὐγουστίνος ³¹. Τὸ ὅτι ἡ περὶ δημιουργίας καὶ συντηρήσεως βάσει ἐνιαίου σχεδίου τοῦ αἰωνίου νόμου διδασκαλία ἐνεφανίσθη ἤδη ἐνωρίτερον, εἶναι, ὡς εἶδομεν, ἀναμφισβήτητον. Ἐν τούτοις δέον νὰ ὁμολογηθῆ ὅτι ἡ συστηματικὴ ἐπεξεργασία τῆς διδασκαλίας ὡς καὶ ἡ ἀκριβὴς καὶ ἐννοιολογικὴ ταύτης τοποθέτησις ἐν τῷ συστήματι τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας εἶναι ἔργον τοῦ Αὐγουστίνου. Ἡ διδασκαλία αὕτη τοῦ Αὐγουστίνου ἔλαβε μετὰ ταῦτα ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ περαιτέρω ἀνάπτυξιν καὶ δὴ καὶ διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ἀκυνιάτου.

Ἡ *lex aeterna* περιλαμβάνουσα ὁλόκληρον τὴν φυσικὴν τάξιν, ἐπιτάσσουσα τὴν διατήρησιν ταύτης καὶ ἰσταμένη ὑπεράνω αὐτῆς εἶναι εὐρυτέρα, καίπερ ἐκδηλουμένη ἐν αὐτῇ. Πάντα εἶναι ἐν τάξει καθωρισμένα καὶ ἡ τάξις αὕτη εἶναι «δικαία», διότι ἀποτελεῖ θεϊαν τάξιν. Ὅστις διατηρεῖ τὴν τάξιν ταύτην πράττει δικαίως, καὶ ὅστις περιφρονεῖ ταύτην συμπεριφέρεται ἀδίκως. Εἶναι ἀληθές, λέγει ὁ Αὐγουστίνος, ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ διαγιγνώσκωμεν ὁλόκληρον τὸ δημιουργικὸν καὶ συντηρητικὸν σχέδιον, ὁλόκληρον τὴν τάξιν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ μόνον μέρος ταύτης, ὡς λέγει ὁ Παῦλος ³². Τὸ μέρος τοῦτο ἀποκαλεῖ ὁ Αὐγουστίνος φυσικὸν νόμον: «*Transcripta est naturalis lex in animam rationalem*», ἤτοι ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι ἐγγεγραμμένος ἐν τῇ λογικῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου. Δι' αὐτοῦ δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐφαρμόζῃ ἐν τῷ βίῳ τὰς ἀποτυπωθείσας ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ καὶ οὕτως ἀποκαλυφθείσας εἰς αὐτὸν ἡθικὰς ιδέας ³³.

Ὁ αἰώνιος νόμος συμπίπτει πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον, καθ' ὃ μέρος ὁ ἄνθρωπος εἶναι διὰ τοῦ λόγου αὐτοῦ ὑποτεταγμένος εἰς τοῦτον. Ἀργότερον ὁ Ἀκυνιάτος καθώρισε κατὰ κλασσικὸν ἔκτοτε τρόπον τὴν σχέσιν τῆς *lex aeterna* πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον, εἰπὼν ὅτι ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι ἡ ἐν τῇ λογικῇ φύσει ὑπάρχουσα «μετοχή» τοῦ αἰωνίου νόμου ³⁴. Ἐντεῦθεν προκύπτει ὅτι ὁ

30. Πρβλ. ἀνωτέρω Ἰουστίνου, Ὁριγένη, Λακτάντιου καὶ Κύριλλου.

31. Ὁ Flückiger ἰσχυρίζομενος ὅτι ἡ περὶ αἰωνίου νόμου διδασκαλία τοῦ Αὐγουστίνου εἶναι ἀπλῶς στωικὴ τις θεωρία, παρεισφρήσασα εἰς τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ καὶ οὐδεμίαν σημασίαν ἐν τῷ ὅλῳ συγγραφικῷ ἔργῳ αὐτοῦ κεκτημένη, ὀφείλει νὰ προσκομιση καὶ τὰς ἀποδείξεις τοῦ ἰσχυρισμοῦ αὐτοῦ (Flückiger, σ. 385 ἐξ.). Τόσον τὸ γεγονός ὅτι ὁ Αὐγουστίνος καὶ εἰς μεταγενέστερα ἔργα αὐτοῦ ποιεῖται πάντοτε λόγον περὶ τοῦ αἰωνίου νόμου —ὅπερ καὶ αὐτὸς ὁ Flückiger ὁμολογεῖ— ὅσον καὶ ἡ συμφωνία τῶν ιδεῶν τούτων πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν προγενεστέρων πατέρων ὁμιλοῦσι σαφῶς περὶ τοῦ ἐναντίου. Πρβλ. Schilling, *Naturrecht*, σ. 173, Stelzenberger, σ. 139 ἐξ.

32. *Röm.* 1, 10.

33. *De diversis questionibus* 53 2, Schilling, *Naturrecht*, σ. 175.

34. «*participatio legis aeternae in rationali creatura*» (*S. Theol.* 1, 2, q. 91, a.2).

αίώνιος νόμος ἀποτελεῖ τὴν πηγὴν τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ ὅτι ἀμφότεροι συμπίπτουσι μέχρι τινὸς σημείου³⁵.

Ὡς οἱ προγενέστεροι, οὕτω καὶ ὁ Αὐγουστίνος ἀποδέχεται τὸν φυσικὸν νόμον ὡς ἐγγεγραμμένον ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου, ἐνυπάρχοντα ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ³⁶. Ἐπίσης καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ νόμου, τὸ ὁποῖον γενικῶς δύνανται νὰ ἐκφρασθῇ διὰ τοῦ ἀφορισμοῦ: «*Ὁ σὺ μισεῖς ἐτέρω μὴ ποιήσης*», ἐκδέχεται ὡς τοῦτο διευτυπώθη ὑπὸ τῶν προγενεστέρων³⁷. Ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὰ αἰτήματα τοῦ φυσικοῦ νόμου συμπίπτουσι πρὸς τὰ τοῦ Δεκαλόγου, ἐνῶ τὸ περιεχόμενον τοῦ Εὐαγγελίου ἀποτελεῖ τὴν τελειοποίησιν ἀμφοτέρων³⁸.

Ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι γενικὸς, ἀποκαλούμενος πολλακίς ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου «νόμος τῶν ἐθνικῶν», ἵνα ὑποδηλωθῇ δι' αὐτοῦ ὅτι ἰσχύει παρὰ πᾶσι καὶ ὅτι παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς ἐπέχει θέσιν «θείου νόμου κρίσεως»³⁹. Τὸν νόμον τοῦτον κέκτηται πᾶς ἄνθρωπος καὶ ἐπομένως καὶ οἱ πρὸ τοῦ Μωυσέως βίωσαντες, διότι εἶναι διαγνωστὸς ὑπὸ παντὸς ἀνθρώπου⁴⁰. Τὰ κυριώτερα ἠθικὰ αἰτήματα τούτου οὐδενὶ παραμένουσιν ἀποκεκρυμμένα, ἐφ' ὅσον λειτουργεῖ εὐρύθμως ὁ λόγος⁴¹, διὰ τοῦ ὁποῖου ἡ ψυχὴ δύνανται νὰ συμβουλευθῆται τὴν θεῖαν φωνήν⁴². Διὰ τῆς συνειδήσεως ἀναγκάζεται ὁ ἄνθρωπος νὰ διαγιγνώσκῃ τὰ θεμελιώδη αἰτήματα τοῦ φυσικοῦ νόμου⁴³. Παρὰ τὰς συνεπείας τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος, διατηρεῖ τὴν ἱκανότητα ὁ ἄνθρωπος νὰ βιοῖ κατὰ λόγον καὶ ἐπομένως συμφώνως τῷ νόμῳ⁴⁴.

Τὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ θείου δικαίου καθώρισε λίαν σαφῶς ὁ Αὐγουστίνος. Θεωρῶν τὸ ἀνθρώπινον δίκαιον ὡς πηγάζον ἐκ τοῦ θείου δικαίου, διδάσκει ὅτι οὐδὲν ὑπάρχει ἐν τῷ ἀνθρώπινῳ δικαίῳ «δίκαιον καὶ νόμιμον», ὅπερ νὰ μὴ ἔχῃ ληφθῆ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐκ τοῦ αἰωνίου νόμου⁴⁵. Τοῦτο ἰσχύει διὰ τε τὴν θέσιν καὶ τὰς ἐκάστοτε τροπολογίας τῶν ἀνθρωπίνων νόμων⁴⁶.

Ὁ νομοθέτης δέον νὰ ἔχῃ ἐστραμμένην τὴν προσοχὴν αὐτοῦ πάντοτε εἰς τὰς ἀμεταβλήτους ἀρχὰς τῆς *lex aeterna*⁴⁷. Ἐφ' ὅσον ὁμοως νόμος τις αὐτοῦ

35. Πρβλ. Schilling, *Naturrecht*, σ. 175 Haring, *Rechts- u. Gesetzesbegriff*, σ. 102.

36. *Ep.* 157, 3, 15.

37. *De ordine* 2, 8, 25. *Enarr.* in *Ps.* 118, sermo 25, 4 Pl 37, 1574.

38. *De Spiritu et litera* 14, 23 ἐξ. 28, 48. *De ordine* 2, 8, 25 καὶ *Enarr.* in *Ps.* 26, 20.

39. *Contra Faust-Manich.* 19, 2, *Ep.* 157, 3, 15.

40. *Sermo* 51, 18, 28, *Enarr.* in *Ps.* 118.

41. *De spirit. et lit.* 28, 48. Πρβ. καὶ ὑπόσημ. 38 καὶ 43.

42. *Enarr.* in *Ps.* 145, 5.

43. *Enarr.* in *Ps.* 57, 1.

44. Πρβλ. ὑπόσ. 43. Ἐσφαλμένως ἀπόψεις ἐκθέτει ἐν προκειμένῳ ὁ Flickiger, πρβ. σ. 382.

45. *Sermo* 81, 2.

46. *de lib. arb.* 1, 6, 15.

47. *de vera rel.* 31, 58.

ἀντιτίθεται πρὸς τὰ αἰτήματα τοῦ αἰωνίου νόμου, οὗτος ἀποτελεῖ «γεγραμμένην ἀδικίαν». Κατ' ἀκολουθίαν τὸ ἀνθρώπινον δίκαιον δὲν εἶναι ἐπιτρεπτόν νὰ ἀντιτίθεται εἰς τὸ φυσικὸν δίκαιον, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀνταποκρίνηται εἰς τὰς θεμελιώδεις αὐτοῦ ἀρχάς. Οὐχ ἦττον δὲν ἀποτελεῖ καθήκον τῆς «πολιτικῆς κοινότητος», τοῦ Κράτους δηλονότι, ἡ κωδικοποίησις τῶν κανόνων τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ὁ Αὐγουστίνος θεωρεῖ ἐπίσης ὅτι τὸ θετὸν δίκαιον δύναται νὰ ἀνεχθῇ ὑπὸ ὀρισμένας προϋποθέσεις «ἠθικὴν ἀδικίαν», ἐνῶ τὸ θεῖον δίκαιον ἀποκρούει αὐτὴν ἀπολύτως ⁴⁸.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται ὅτι ὁ Αὐγουστίνος διακρίνει δύο περιοχὰς δικαίου: Τὴν περιοχὴν τοῦ ἠθικοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀφ' ἑνὸς καὶ τὴν περιοχὴν τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐξ ἑτέρου.

Λίαν ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ὁ Αὐγουστίνος ὁμιλεῖ καὶ περὶ τῆς «φύσεως τοῦ πράγματος», ἐννοῶν διὰ τούτου ὅτι τὸ Κράτος ὀφείλει νὰ προσαρμόζη τὴν ἐαυτοῦ νομοθεσίαν ἀναλόγως τῶν εἰδικῶν σχέσεων, αἱ ὁποῖαι διαμορφοῦνται ἐκάστοτε ⁴⁹. Τοῦτο ἕμως δεόν νὰ συμβαίη ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι θὰ τηρῶνται καὶ θὰ διαφυλάσσωνται τὰ θεμελιωδέστερα αἰτήματα τοῦ αἰωνίου νόμου ⁵⁰.

Ἐφ' ὅσον οἱ νόμοι συμφωνοῦσι πρὸς τὰς θεμελιώδεις ἠθικὰς ἰδέας τῆς *lex aeterna*, ἀντλοῦσι τὸ κύρος καὶ τὴν δύναμιν ἐξ αὐτῶν καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐκ τοῦ Θεοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ αἰώνιος νόμος ἀναλόγως τῶν ἐκάστοτε διαμορφουμένων συνθηκῶν ὑπαγορεύει τι διάφορον, εὐλογον εἶναι ὅτι οἱ νόμοι δύο διαφόρων λαῶν εἶναι δυνατὸν νὰ ᾄσι διάφοροι καὶ παρὰ ταῦτα ν' ἀνταποκρίνωνται εἰς τὰς κυρίας γραμμάς τοῦ αἰωνίου νόμου.

Ὁ γάμος, ἡ οἰκογένεια, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ πρωτόπλασμα τοῦ Κράτους, τὸ Κράτος καὶ διάφοροι ἕτεροι κοινωνικοὶ θεσμοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ ἰδιοκτησία, θεμελιοῦνται ἐπὶ τοῦ αἰωνίου νόμου ⁵¹.

48. De civ. Dei 19, 21, Ps. 145, 15. Ep. 153, 6, 26, De lib. arb., 1, 5, 13, de civ. Dei 15, 16.

49. De lib. arb. 1, 6, 17.

50. Πρβλ. Schilling, *Naturrecht*, σ. 181 ἐξ.

51. Πρβλ. Schilling ἐνθ' ἀνωτ., σ. 183 ἐξ. 198 ἐξ.

ΧΙ. ΤΟ ΦΥΣΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΟΙ ΠΑΤΕΡΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Ἐνηρμονισμένα πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν παλαιότερων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας εἶναι καὶ τὰ περὶ φυσικοῦ δικαίου διδάγματα τῶν μεταγενεστέρων. Οὕτω ὁ Οἰκομένιος διδάσκει ὅτι ὁ «ἀπὸ τῆς φύσεως λογισμὸς» ἀποτελεῖ τὸ κριτήριον τοῦ πράττειν τὸ δίκαιον τῶν «ἀνόμως» βιωσάντων ἀνθρώπων¹.

Τὰ αὐτὰ περίπου διδάσκων καὶ ὁ Θεοφύλακτος λέγει ὅτι ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ καὶ πρὸ τῆς τοῦ νόμου δόσεως ἐμερίμνησε περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐνθεῖσα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου. Μόνον δὲ ὅτε ὁ Κύριος κατεῖδεν ὅτι διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων δὲν ἦτο δυνατόν ὁ ἀνθρωπος νὰ πλησιάσῃ πρὸς τὴν ἄκραν ἀγαθότητα «ἐπ' ἐσχάτων αὐτὸς παρεγένετο»².

Οἱ μετὰ ταῦτα πατέρες τῆς Ἐκκλησίας συμφωνοῦντες ἀπολύτως πρὸς τὴν διαμορφωθείσαν περὶ φυσικοῦ δικαίου ἀντίληψιν τῶν προγενεστέρων, θεωροῦσι περιττὴν πᾶσαν περαιτέρω ἐπ' αὐτοῦ ἐνασχόλησιν. Διὸ καὶ ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτῶν ἢ οὐδένα λόγον ἐπ' αὐτοῦ ποιοῦνται ἢ ἐπαναλαμβάνουσι σχεδὸν αὐτούσια τὰ διδάγματα τῶν παλαιότερων.

1. Πρὸς Ρωμ. Ε.Π.Μ. 118, 356 Β ἐξ.: «Θαυμάσιοι οὖν οὗτοι (οἱ πρὸ τοῦ νόμου βιώσαντες) παιδαγωγοὶ μὴ δεηθέντες, αὐτοὶ νόμου νομοθέται εἰσὶν ἑαυτῶν καὶ πληρωταὶ τῆς νομοθεσίας... Οὐ γὰρ δεόνται τοῦ ἐν γράμμασι νόμου, ἀλλὰ τούτοις ἡ καρδία ἔγγραπτον ἔχει ἐννοούμενον τὸν νόμον».

2. Πρὸς Ρωμ. αὐτόθι 124, 372 Α: «Δείκνυσι δὲ ἐκ τούτων ὅτι καὶ ἐν τοῖς ἄνωθεν χρόνοις, καὶ πρὸ τῆς τοῦ νόμου δόσεως, πάσης προνοίας ἀπέλειπεν ἡ φύσις τῶν ἀνθρώπων. Ἐπιστομίζει δὲ καὶ τοὺς λέγοντας. Τί δήποτε μὴ ἐξ ἀρχῆς ὁ Χριστὸς παραγενόμενος ἐδίδαξε τὴν τοῦ ἀγαθοῦ ἐργασίαν; Καὶ γὰρ φησὶν ὅτι τὴν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ γνῶσιν πᾶσιν ἐξ ἀρχῆς ἐνέθηκε· ἐπεὶ δὲ εἶδεν ὅτι οὐδὲν οὗτος ἀνέει ἐπ' ἐσχάτων αὐτὸς παρεγένετο.»

ΧΙΙ. ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΙΣ ΤΩΝ ΠΡΟΕΙΡΗΜΕΝΩΝ

α) Ἀνασκοποῦντες τὰ μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντα διαπιστοῦμεν ὁμόφωνον τὴν γνώμην τῶν πατέρων, ὅσοι λαμβάνουσι θέσιν ἔναντι τοῦ θέματος ἡμῶν, περὶ τῆς ὑπάρξεως ἠθικοῦ νόμου ἢ νόμου τῆς φύσεως. Οὗτος ἐδόθη τῷ ἀνθρώπῳ ἅμα τῇ δημιουργίᾳ αὐτοῦ, ἐναποθεθεὶς ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει ἢ ἄλλως ἐγγραφείς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου, ὡς τονίζουσι τινες, διασαφῶντες τὰ ὑπὸ τοῦ Παύλου σχετικῶς λεγόμενα. Ὁ Ὀριγένης καὶ ὁ Αὐγουστίνος ἐκφράζονται, θὰ ἠδύνατο νὰ εἶπῃ τις, κατὰ σύγχρονον σκέψιν καὶ ὁρολογίαν, λέγοντες ὅτι ὁ νόμος οὗτος εἶναι γεγραμμένος ἐν τῇ λογικῇ ψυχῇ. Ἡ ἰδία αὕτη σκέψις ὑποδηλοῦται ἤδη ἀπὸ τῆς δευτέρας ἐκατονταετηρίδος. Ἐπειδὴ ὁ φυσικὸς οὗτος νόμος ἀποτελεῖ κτῆμα πάντων τῶν ἀνθρώπων, ἔπεται ὅτι σύμπας ὁ κόσμος εἶναι ὑποτεταγμένος τῷ Θεῷ. Ὁ νόμος οὗτος ὑποδεικνύει εἰς τὸν ἀνθρώπον τί εἶναι καλὸν καὶ τί κακόν, βασικὴν ἀρχὴν χαρακτηρίζουσαν καὶ τὸ γενικώτατον περιεχόμενον αὐτοῦ. Ὁ κεντρικὸς οὗτος πυρὴν τῶν περὶ φυσικοῦ νόμου καὶ φυσικοῦ δικαίου ἀντιλήψεων, ἐνυπάρχων ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν ἐπιφανεστέρων πατέρων τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, εἶναι ἡ βᾶσις, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐδράζεται καὶ ἡ μεταγενεστέρα περὶ τούτων διδασκαλία, ἥτις δύναται καὶ ὀφείλει νὰ χαρακτηρίζηται ὡς διδασκαλία τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, πηγὴν ἔχουσα τὸ χωρίον τῆς πρὸς Ρωμ. 2,14 ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου, ἀνάπτουξιν καὶ διασάφησιν τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ¹.

Ἔργον τοῦ φυσικοῦ νόμου εἶναι ἡ ἐξασφάλισις τῶν θελιοδῶν κανόνων, οἵτινες ἀποτελοῦσι τὴν ἀναγκαίαν βᾶσιν πρὸς ρύθμισιν τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Ἐνεκα τούτου χαρακτηρίζεται ὡς ἀναγκαῖος διὰ τὸν βίον καὶ διὰ τοῦτο λέγεται ὑπὸ τινων πατέρων ὅτι ἄνευ αὐτοῦ θὰ εἶχεν ὁ κόσμος πρὸ πολλοῦ καταστραφῆ.

β) Ἐν τῇ θεμελιώσει τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου ἀκολουθοῦσι κατ' ἀρχὴν οἱ πατέρες τὸν Παῦλον. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν αὐτῶν, τὴν ὑπαρξίν τοῦ φυσικοῦ νόμου μαρτυρεῖ ἀριδῆλως τὸ γεγονός ὅτι πάντες οἱ ἀνθρώποι καὶ οὐχὶ μόνον οἱ γνωρίσαντες τὸν Μωσαϊκὸν νόμον ἀποδεικνύουσιν ἔργῳ ὅτι κέκτηνται φύσει τὴν ἱκανότητα τοῦ διακρίνειν τὸ δίκαιον τοῦ ἀδίκου, τὸ καλὸν τοῦ κακοῦ. Πράγματι, λέγουσιν, ἡ πῆρα διδάσκει ὅτι οἱ ἀνθρώποι ποιοῦνται διάκρισιν μεταξὺ τούτων, διότι κρίνουσι καὶ κατακρίνουσι τὰς πράξεις ἀλλήλων. Ὅστις ὁμῶς κατακρίνει τὰς πράξεις τῶν ἄλλων, γνωρίζει ὅτι καὶ αὐτὸς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ πράττῃ τὰ ὅμοια. Ἡ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τῆς ἐνοχῆς καὶ τῆς ἀμαρτίας

1. Αἱ περὶ ἀντιθέτου ἀντιλήψεις τοῦ Flückiger εἶναι ἀβάσιμοι καὶ διὰ τοῦτο ἀπαράδεκτοι.

γνώσις θεωρεῖται ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ὡς βεβαία καὶ πρὸς ἀπόδειξιν τούτων προβάλλονται οἱ πρὸ τοῦ Μωυσέως βιώσαντες, οἵτινες ἄνευ νόμου (γραπτοῦ) ἐγνώριζον τί εἶναι δίκαιον καὶ τί εἶναι ἄδίκον. Κατὰ ταῦτα ὑπάρχουσι γενικοὶ κανόνες, οἵτινες δύνανται κατ' ἄμυσον τρόπον νὰ διαγνωσθῶσι καὶ οἱ ὅποιοι ἰσχύουσι πάντοτε καὶ πανταχοῦ.

Παρατηρεῖται ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ Θεὸς ὡς δημιουργὸς πάντων τῶν ἀνθρώπων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μεριμνήσῃ μονομερῶς περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ ἀποκαλύπτων αὐτῷ τὸν νόμον, ἀλλ' ὅτι θὰ ἐπλιζέε πάντας τοὺς ἀνθρώπους διὰ τοῦ νόμου τούτου. Τὸ ἀντίθετον θὰ ἐνεφάνιζε τὴν δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ διάφορον κατὰ λαοὺς καὶ ἐποχάς. Τούτου δοθέντος αἱ ἀπαιτήσεις τοῦ Θεοῦ παρὰ πάντων τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἐν γενικαῖς γραμμαῖς αἱ αὐταί, ἔνεκα δὲ τούτου καὶ θὰ κριθῶσι πάντες οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὸν νόμον τοῦτον.

Οὕτω διαπιστοῦται ὅτι ὁ Μωσαϊκὸς νόμος κυροῖ ἀπλῶς τὸν φυσικὸν νόμον. Ἡ δὲ σχέσις τῶν δύο τούτων νόμων πρὸς τὸ Εὐαγγέλιον συνίσταται εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ πλήρωσιν καὶ τελειοποίησιν αὐτῶν.

Τονίζεται προσέτι ὅτι καὶ ἡ ἀνθρωπίνη νομοθεσία βάσιν καὶ ὑπόστρωμα ἔχει τὸν φυσικὸν νόμον, κατὰ τὸν ὅποιον ἐθεμελιώθησαν οἱ πρῶτοι πολιτικοὶ θεσμοί.

Περαιτέρω ὑποστηρίζεται ὑπὸ τινων (μετὰ ἐλαφρῶν παραλλαγῶν, τὰς ὁποίας δὲν κρίνομεν σκόπιμον νὰ ἀναφέρωμεν, ὡς ἔχουσῶν σημασίαν μόνον διὰ τὴν δογματικὴν)² ὅτι τὸ «κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν» τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν ἀναφέρεται εἰς τὴν λογικὴν τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴν, διὰ τῆς ὁποίας ἐξασφαλίζεται ἡ διάκρισις τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ καὶ γενικῶς ἡ γνώσις καὶ διάγνωσις τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ νόμου αὐτοῦ.

γ) Μετὰ τῆς διαγνωστικῆς ταύτης ἱκανότητος τοῦ λόγου εἶναι συνυφασμένον καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ νόμου. Ἦδη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων ἀποδίδεται τὸ περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ νόμου διὰ τοῦ χρυσοῦ κανόνος: «Ὅ,τι ἐπιθυμεῖς νὰ πράττωσιν οἱ ἄλλοι διὰ σέ, πράττε καὶ σὺ ὁμοίως, ἢ ἄλλως «πράττε τὸ καλὸν καὶ ἀπόφευγε τὸ κακόν». Ἀκριβέστερον ὁμοίως καθωρίσθη τὸ περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ νόμου διὰ τῆς ἐξισώσεως τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ Δεκαλόγου, τὴν ὁποίαν ἐπιχειρεῖ, ὡς εἶδομεν, πρῶτος ὁ Παῦλος. Τὰ αἰτήματα τοῦ Δεκαλόγου ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰ τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἀποτελοῦντα βεβαίωσιν καὶ ἐπίσημον ἀναγνώρισιν αὐτῶν. Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι ὁ φυσικὸς ἠθικὸς, ὁ Μωσαϊκὸς καὶ ὁ χριστιανικὸς νόμος συμπίπτουσι κατὰ τὸν πυρῆνα αὐτῶν. Τούτου ἔνεκα αἱ γενικαὶ τούτων ἀρχαὶ χαρακτηρίζονται ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου ὡς «αἰώνιοι καὶ φύσει δικαιοπραξίαι καὶ θεοσέβεια». Ἡ γενικωτάτη δὲ αὐτῶν οὐσία ἐγκρατεία ἐν τῇ δικαιοσύνῃ

2. Πρβλ. Ἀνδρούτσου Δογματικὴν, σ. 136 ἐξ.

καὶ τῇ θεοσεβείᾳ. Κατὰ ταῦτα δυνάμεθα ὡς πρὸς τὴν μορφήν νὰ διακρίνωμεν δύο εἶδη νόμων, τὸν φυσικὸν καὶ τὸν ἑγγραφον, οἵτινες κατὰ τὰς γενικωτάτας ἀρχὰς τοῦ περιεχομένου αὐτῶν συμπέπτουσι πρὸς ἀλλήλους.

Τὰς ἀνωτέρω σκέψεις ἀνέπτυξεν ἐπὶ τὸ συστηματικώτερον ὁ Αὐγουστίνος, ὅστις διὰ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ εἰσαχθέντος ἔρου *lex aeterna* προσδίδει εἰς τὸ βλον σύστημα τῆς διδασκαλίας τὴν κλασσικὴν αὐτῆς μορφήν. Ἡ *lex aeterna* περιλαμβάνει τὴν τάξιν τοῦ κόσμου καὶ τῶν πραγμάτων. Ὁ ἄνθρωπος μετέχει τοῦ αἰωνίου νόμου διὰ τῆς κατὰ φύσιν ἐμφυτευθείσης εἰς αὐτὸν διαγωνιστικῆς δυνάμεως τοῦ λόγου. Ἐκ τοῦ αἰωνίου νόμου πηγάζουσι τὰ πάντα καὶ δὴ καὶ ὁ φυσικὸς νόμος. Ἐπειδὴ δὲ σκοπὸς καὶ περιεχόμενον τῆς *lex aeterna* εἶναι ἡ ἐν τῷ κόσμῳ τάξις, τῆς ὁποίας τὴν τήρησιν ὑπαγορεύει, διὰ τοῦτο τελικῶς ἡ φυσικὴ τάξις ἀποτελεῖ τὸ κριτήριον τοῦ κατὰ τὸν φυσικὸν νόμον πράττειν. Ἡ σκέψις αὕτη ἐνεφανίσθη κυρίως ἀπὸ τοῦ τρίτου αἰῶνος, ἀναπτυχθεῖσα ἔκτοτε εὐρύτερον. Ἡ τάξις τῶν ὄντων ἀποβαίνει οὕτω τάξις τῶν ἀξιών³.

δ) Τὸ θέμα τῆς διαγνώσεως τοῦ φυσικοῦ νόμου ἀποτελεῖ, ὡς ἀπέδειξεν ἡδη ἡ ἐν τοῖς προηγουμένοις ἀναπτυχθεῖσα διδασκαλία τῶν ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν, ἐν ἑκ τῶν σπουδαιότερων προβλημάτων τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἄνω διδασκαλία τῶν πέντε πρώτων αἰώνων ἐμφανίζεται ἐνιαία καὶ σαφής. Κατὰ ταύτην ἡ ἰκανότης πρὸς διάγνωσιν τοῦ ὀρθοῦ καὶ δικαίου εἶναι ἔμφυτος καὶ ἐπιτυγχάνεται διὰ τοῦ ἐν τῇ φύσει τοῦ ἀνθρώπου ἐναποτεθέντος λόγου ἢ ἄλλως διὰ τῆς λογικῆς—ἠθικῆς κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην ὁ λόγος κατέχει πρωτίστην σημασίαν. Ὑπὸ τινῶν μάλιστα τοσοῦτον ταυτίζεται ὁ λόγος πρὸς τὸν φυσικὸν ἠθικὸν νόμον, ὥστε τὸ κατὰ λόγον ζῆν νὰ συμπέπτῃ πρὸς τὸ κατὰ νόμον καὶ κατὰ φύσιν ζῆν.

Ἐπειδὴ ὁ Θεὸς εἶναι ὁ ἀπόλυτος Λόγος, ὁ ἄνθρωπος ὡς μετέχων τοῦ λόγου εἶναι λογικός. Τοῦτου ἕνεκα αἱ θεῖαι ἐντολαὶ ἀποτελοῦσι σύνολον λογικῶν ἐντολῶν καὶ λογικῶν εἶναι ὁ ἄνθρωπος νὰ ζῆ συμφώνως πρὸς αὐτάς. Διὰ τοῦ λόγου μετέχει ὁ ἄνθρωπος τῆς θείας σοφίας καὶ τοῦ θείου νόμου. Εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ λόγου μεγάλως ἐπικουρεῖ ἡ συνείδησις, ἥτις φωτίζει καὶ ποδηγετεῖ αὐτόν.

Οἱ πατέρες καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τῶν πέντε πρώτων αἰώνων ἀποδέχονται ὁμοφώνως ὅτι ὑπάρχουσιν ἀξιώματα, ἠθικὰ καὶ δικαιοκῆ αἰτήματα, τὰ ὁποῖα διὰ πάντα ἄνθρωπον εἶναι καταφανῆ καὶ πρόδηλα. Τοῦτο εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ φυσικοῦ νόμου. Ὅθεν δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ διδαχθῆ τις τί εἶναι δίκαιον, τί ἄδίκον, τί αἰσχρόν, τί καλόν, διότι γνωρίζει τοῦτο φύσει.

Ὡς ἕτερον μέσον παράλληλον πρὸς τὸν λόγον, δυνάμει τοῦ ὁποίου διαγιγνώσκει ὁ ἄνθρωπος τὸ περιεχόμενον τοῦ φυσικοῦ νόμου, θεωρεῖται ὑπὸ τῶν

3. Ἐνταῦθα βεβαίως νοεῖται ἡ τάξις τῶν ὄντων ὡς δέον νὰ ὑφίσταται αὕτη καὶ ὡς ταύτην ἠθέλησε καὶ ἐδημιούργησεν ὁ κτίστης.

πατέρων ή ἐν τῇ φύσει τάξις, ὡς ἐδημιουργήθη αὕτη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἡ θεία αὕτη τάξις δεόν νά τηρῆται ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, οὐσα δι' αὐτὸν νόμος. Ἡ παρὰ τὴν φύσιν διαγωγή αὐτοῦ ἀποτελεῖ προσβολὴν κατὰ τοῦ Θεοῦ. Ἡ φυσικὴ τάξις ἀποβαίνει οὕτω πηγὴ διαγνώσεως τῆς ἠθικῆς τάξεως.

Ἐκ τῶν προειρημένων συνάγεται ὅτι ἡ ἠθικὴ δέσμευσις τοῦ φυσικοῦ νόμου ἐμφανίζεται ἅμα τῇ ἀφυπνίσει τοῦ λόγου. Τονίζεται ὁμοίως ἐξ ἄλλου ὅτι ἔνεκα τῆς ἀνθρωπίνης κακίας, κακῆς ἀνατροφῆς κλπ. δύνανται αἱ φυσικῶς δοθεῖσαι «ἐννοιαὶ» νὰ συσκοτισθῶσι καὶ ἐξασθενήσωσι. Παρὰ τοῦτο ἡ προπατορικὴ ἁμαρτία δὲν κατέστησεν ἀδύνατον τὴν διάγνωσιν τοῦ φυσικοῦ νόμου, ἀλλ' ἀπλῶς ἐδυσχέρανε ταύτην. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ γνώμη τοῦ Χρυσοστόμου εἶναι χαρακτηριστικὴ. Οὗτος λέγει, ὡς εἶδομεν: «Οὐ γὰρ ἐστὶ φύσει ἡ κακία, ἵνα μὴ ἔχη χώραν ἢ ἀρετῆ»⁴. Ἄλλως δὲ διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἐδόθη εἰς τὸν ἀνθρώπον μία εἰσέτι ἐνίσχυσις, ἵνα δύνηται οὗτος ἀσφαλέστερον καὶ ἀκριβέστερον νὰ διαγιγνώσκῃ τὰς γενικὰς ἐννοίας, τὰς ὁποίας περικλείει ὁ φυσικὸς νόμος.

ε) Ποία εἶναι ὁμοίως ἡ σχέσις τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου πρὸς τὸ φυσικὸν δίκαιον καὶ τὸν ἀνθρώπινον νόμον;

Καίτοι οἱ πατέρες δὲν ἀνέπτυξαν ἐντελῶς σαφῶς τὴν σχέσιν ταύτην, οὐχ ἤττον τὰς περὶ ταύτης ἀντιλήψεις αὐτῶν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐμμέσως ἐκ παρατηρήσεων, τὰς ὁποίας ἀνευρίσκομεν πολλαχοῦ τῶν ἔργων αὐτῶν.

Εἶναι βέβαιον, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, ὅτι πάντες οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀποδέχονται τὸν φυσικὸν νόμον ὡς ἀληθῆ νόμον καὶ θέτουν τοῦτον ὡς πρὸς τὴν ἰσχὺν αὐτοῦ ἐν τῇ αὐτῇ μοίρᾳ πρὸς τὸν Δεκάλογον τῶν Ἰουδαίων, ἐφ' ὅσον ὁ φυσικὸς νόμος, κατ' αὐτούς, ἀντιπροσωπεύει τοῦτον καὶ εἶναι πράγματι παρὰ τοῖς λοιποῖς λαοῖς αὐτὸς οὗτος ὁ Δεκάλογος. Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι γενικὴ καὶ δεσμεύουσα διάταξις τοῦ Θεοῦ ἐναποθεμιμένη ἐν τῇ φύσει τοῦ ἀνθρώπου, ἡ δὲ παρὰ τὸν νόμον τοῦτον πράξις ἀποτελεῖ παράπτωμα.

Ἐκ τῶν εἰρημένων δύνανται τις νὰ συμπεράνῃ κατ' ἀρχὴν ὅτι πρόκειται περὶ ἠθικοῦ νόμου. Ἄλλ' ὁ νόμος οὗτος, θεωρούμενος ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου, ἀναφέρεται καὶ εἰς τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους, εἰς τὸν κοινω-

4. Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι οἱ πατέρες ὁμιλοῦσι περὶ ἠλλοιωμένης ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ δὴ καὶ ἔχονται στερεῶς τῶν σκέψεων τούτων, τὰς ὁποίας ὁ Flückiger μεμονωμένως καὶ κατ' ἐπιλογὴν συνέλεξε. Τοῦτο ὁμοίως δὲν σημαίνει ὅτι οἱ πατέρες καταλήγουσιν εἰς τὰ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ὁ Flückiger ἐκ πλάνης ἢ ἐκ προθέσεως ἀποδίδει εἰς αὐτούς. Ἡ ἠλλοίωσις τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου δὲν σημαίνει καὶ ἀρνήσιν τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ φυσικοῦ δικαίου, ὡς ἀθαιρέτως ἰσχυρίζεται ὁ Flückiger, χωρὶς νὰ δύνανται νὰ προσκομίσῃ ἀποδείξεις περὶ αὐτοῦ. Τούναντίον ἡ μετὰ τὸν Παῦλον χριστιανικὴ σκέψις, ἐμπεποτισμένη ὑπὸ τῆς πίστεως ὅτι τὸ ὁμοίωμα τοῦ Θεοῦ δὲν διεφθάρη ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ καταστῇ ἀνίκανον πρὸς διάγνωσιν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, καταρρίπτει τὰς ἀστηρίκτους θεωρίας τοῦ Flückiger.

νικὸν δηλαδὴ βίον (πρβλ. ἐντολάς 4-10). Διὰ τοῦτο λέγει ὁ Ὁριγένης περὶ αὐτοῦ ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν ἀνθρωπίνην δικαιοσύνην, τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καθορίζει. Ὡς τοιοῦτος ἀποτελεῖ ὁ φυσικὸς νόμος, καθ' ὁμόφωνον τῶν πατέρων γνώμην, τὸν γνώμονα τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης τάξεως καὶ τὸ μέτρον τῆς δικαστικῆς πράξεως. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι δὲν διακρίνουσι θεωρητικῶς οἱ πατέρες τὸν φυσικὸν νόμον εἰς φυσικὸν ἠθικὸν νόμον καὶ εἰς φυσικὸν δίκαιον, ἀλλ' ἐν τῇ ἐπὶ μέρους ἐφαρμογῇ τοῦ φυσικοῦ νόμου εἶναι φανερὰ ἡ διάκρισις αὕτη παρ' αὐτοῖς.

Καὶ ἤδη ἐρωτᾶται: Ποίαν δικαιοκλήν ἰσχὺν κέκτηνται τὰ αἰτήματα τοῦ φυσικοῦ νόμου; Ἀποτελοῦσι ταῦτα ἀπλῶς ἠθικὰς ὑποδείξεις πρὸς τὸν νομοθέτην, τὸν δικαστὴν καὶ ἐν γένει τὸν ἀνθρώπον, ὅστις ἀσχολεῖται περὶ τὸ δίκαιον, καὶ διαπράττει οὗτος ἀπλῶς ἀμαρτίαν, ἐφ' ὅσον αἱ πράξεις αὐτοῦ ἀντιτίθενται πρὸς τὸ περιεχόμενον τούτων, ἢ ἀποτελοῦσι γνησίας δικαιοκλῆς ἀρχὰς καὶ ὁ εἰς ταύτας ἀντιτιθέμενος ἀνθρώπινος νόμος εἶναι δικαιοκλῆς ἀνίσχυρος; Ἡ ἀπάντησις δὲν εἶναι δυσχερής. Ὡς ἐξετέθη ἤδη, οἱ πατέρες θεωροῦσι γενικῶς ὅτι ὁ φυσικὸς νόμος ἰσχύει καὶ ἐν τῇ δικαιοκλή περιουσίᾳ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου καὶ ὅτι ἀποτελεῖ τὴν βάσιν καὶ τὴν πηγὴν τῆς δικαιοκλῆς τάξεως. Ἐπομένως ἡ ἀντίθεσις πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον τοῦτο μὲν συνιστᾷ ἀμαρτίαν ἐναντι τοῦ Θεοῦ, τοῦτο δὲ συνεπάγεται, καθ' ὁμόφωνον τῶν πατέρων γνώμην, τὴν ἔλλειψιν κύρους καὶ δικαιοκλῆς ἰσχύος τῶν ἀνθρωπίνων νόμων⁵. Ἡ περίπτωσις ὁμοίως αὕτη παρουσιάζεται μόνον προκειμένου περὶ ἀντιθέσεως ἀνθρωπίνου νόμου εὐθέως πρὸς αἰτήματα τοῦ φυσικοῦ νόμου. Τοιοῦτοι νόμοι εἶναι προφανῶς ἀνήθικοι νόμοι, θεσπιζόμενοι ὑπὸ τυραννίδος ἢ ἐν γένει ὑπὸ ἀθαιρέτου ἀρχοντος. Ὁ πολιτικὸς ἀρχων, ὡς ὑπηρετῆς τοῦ Θεοῦ, δὲν δύναται νὰ ζητῇ ἀπὸ τοὺς πολίτας τι ἀντιτιθέμενον πρὸς τὸ θέλημα αὐτοῦ. Κατὰ τὸν Τερτυλλιανόν, οὔτε ἡ παλαιότης τοῦ νόμου οὔτε ἡ αὐθεντία τοῦ ἐκδώσαντος τοῦτον προσδίδουσι αὐτῷ κύρος καὶ ἰσχὺν ἀλλ' ἡ συμφωνία αὐτοῦ πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον καὶ ἡ ἀναγνώρισις αὐτοῦ παρὰ τῶν ἀνθρώπων ὡς ἐγγράφου δικαιοσύνης.

Περὶ τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς σχέσεως τοῦ φυσικοῦ νόμου πρὸς τὸ θετὸν δίκαιον ἡσχολήθησαν, ὡς εἶδομεν, συστηματικῶς ὁ Χρυσόστομος καὶ Ὁ Ἀύγουστίνος, οἱ ὅποιοι προσέτι τονίζουσιν ὅτι ὁ νομοθέτης δὲν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ καθορίσῃ λεπτομερῶς τὰς ἐπιταγὰς τοῦ φυσικοῦ νόμου ἢ τοῦ περιεχομένου τῆς *lex aeterna*. Καίτοι δὲ τὸ θετικὸν δίκαιον ὀφείλει νὰ ἐδράζεται ἐν ταῖς γενικαῖς αὐτοῦ γραμματαῖς ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ νόμου, εἶναι δυνατὴ, κατὰ τὸν Ἀύγουστίνον, ἡ ἐν τῇ δικαιοκλή τάξει ὑπαρξίς ὀρισμένων ἠθικῶν ἀδικιῶν χάριν τοῦ γενικοῦ κοινωνικοῦ συμφέροντος⁶.

Οἱ πατέρες ἐν γένει τονίζουσιν ὅτι πάντως ἡ εὐθεῖα ἀντίθεσις ἀνθρωπίνης

5. Πρβλ. ἀνατέρω διδασκαλίας Τερτυλλιανοῦ, Χρυσόστομου καὶ Ἀύγουστίνου.

6. Πρβλ. Schilling, *Naturrecht*, σ. 178.

τινός διατάξεως πρὸς τὸν θεῖον νόμον ἐπιφέρει τὰς ἤδη ἐκτεθείσας συνεπείας. Οὕτω καθίσταται πλήρης ἡ διάκρισις τῆς ἠθικῆς καὶ δικαιοῦς περιοχῆς, ἐνθα ἰσχύει ὁ φυσικὸς νόμος. Αἱ διατάξεις τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου ἀποτελοῦσιν ἐπιταγὰς ἐγγεγραμμένας ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ὀρισμοὶ τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου, οἱ ὅποιοι ἔχουσιν ἄμεσον ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν ἰσχύουσαν δικαιοῦν τάξιν καὶ ἀναφέρονται εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον τῶν ἀνθρώπων, ἀποτελοῦσι τὰς ἐπιταγὰς τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ἡ πρὸς ταύτας ἀντίθεσις συνεπάγεται τὸ ἀνίσχυρον τῶν σχετικῶν ἀνθρωπίνων διατάξεων καὶ τὴν ἀπαλλαγὴν τῶν πολιτῶν ἐκ τῆς ὑποχρέωσews πρὸς ὑπακοὴν καὶ συμμόρφωσιν. Κατ' ἀκολουθίαν πρόκειται περὶ ἀληθῶν δικαιοῦν θεμελιωδῶν διατάξεων, πρὸς τὰς ὁποίας δέον νὰ προσαρμολόγηται τὸ θετικὸν ἀνθρώπινον δίκαιον¹. Ἡ πατερικὴ αὐτὴ διδασκαλίαι εἶναι πρόδηλον ὅτι συμφωνεῖ ἐπακριβῶς πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν λόγων τοῦ Παύλου, ὡς οὗτοι ἐξετέθησαν ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ.

Δεδομένου κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη δικαιοῦν τάξις ἔχει τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν πηγὴν αὐτῆς ἐν τῷ αἰωνίῳ νόμῳ, κατὰ τὸν Αὐγουστῖνον, ὅστις ἔλαβε σαφῆ θέσιν ἐναντι τοῦ προβλήματος τούτου, ὁ νομοθέτης δέον τοῦτο μὲν νὰ ἀκολουθῆ τὰς θεμελιώδεις ἐπιταγὰς τοῦ αἰωνίου νόμου, τοῦτο δὲ νὰ λαμβάνῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς ἐκάστοτε καὶ ἐκασταχοῦ κρατούσας ἰδιαιτέρας συνθήκας. Οὕτω αἱ ἐκάστοτε συνθῆκαι τῶν λαῶν δύνανται νὰ ὀδηγῶσιν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου εἰς διάφορον νομοθετικὴν ρύθμισιν, ἥτις νὰ εἶναι δικαιοῦν ὡς ἀνταύγεια τοῦ θείου νόμου.

Ὡς αἰτήματα τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τὰ ὅποια δὲν θεμελιοῦνται περαιτέρω, ἀναφέρονται ὁ θεσμὸς τοῦ γάμου καὶ ὀρισμένα ὑποχρέωσις τοῦ συζυγικοῦ βίου, τὸ δίκαιον τῶν γονέων, τὰ καθήκοντα τῶν τέκνων ἐναντι τῶν γονέων, ὁ θεσμὸς τῆς ἰδιοκτησίας, τὰ καθήκοντα τῆς πίστεως ἐν ταῖς σχέσεσι τοῦ κοινωνικοῦ βίου κλπ. Ἡ ἀνθρωπίνη κοινότης γενικῶς καὶ δὴ καὶ τὸ Κράτος, ὡς ἐπίσης αἱ γενικαὶ ἀρχαὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀποτελοῦσιν ὡσαύτως αἰτήματα τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

Ἐν κατακλιεῖδι δέον νὰ τονίσωμεν τὴν ὑπὸ τινων πατέρων διατυπωμένην διάκρισιν ἀργερόνου (πρὸ τῆς πτώσεως) καὶ μεταγενεστέρως (μετὰ τὴν πτώσιν) καταστάσεως τῆς ἀνθρωπίνης κοινότητος. Οὕτω, ἐφ' ὅσον κατάστασις τις ἐμφανίζεται μετὰ τὴν πτώσιν καὶ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πτώσεως καὶ παρὰ ταῦτα θεωρεῖται ὡς δικαιοῦν καὶ ἀναγκαῖα, χαρακτηρίζεται ὡς αἴτημα τοῦ δευτερεύοντος φυσικοῦ δικαίου. Ὡς τοιαύτη κατάστασις ἀναφέρεται κατὰ κανόνα ὑπὸ τῶν πατέρων ἡ κρατικὴ ἐξουσία καὶ αἱ λοιπαὶ ἐκδηλώσεις αὐτῆς.

Πάντως ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἰσχύος τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι φανερόν ὅτι ἡ πτώσις οὐδεμίαν ἥσκησεν ἐπίδρασιν, δεδομένου ὅτι τοῦτο παρέμεινε καὶ μετ' αὐτὴν τὸ ἴδιον, ὡς ἐξετέθη ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ. Ἡ προ-

7. Πρὸβλ. σχετικῶς Schilling ἐνθ' ἀνωτ., σ. 228 ἐξ.

πατορικὴ ἁμαρτία, κατὰ τὴν ὁμόφωνον γνώμην τῶν πατέρων, δὲν διέφθι-
 ρεν, ὡς καὶ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἐλέχθη, ἐπὶ τοσοῦτον τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν,
 ὥστε νὰ ἀποξενωθῇ ὁ ἄνθρωπος τοῦ φυσικοῦ δικαίου, οὐδὲ παρέμεινε τοῦτο
 ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου ὡς σκοτεινὴ ἀνάμνησις τοῦ ἐν τῷ παραδείσῳ
 ἰσχύοντος νόμου, τὸν ὁποῖον ὅμως διὰ τὴν ἀδυναμίαν τῆς διαγνώσεως συγ-
 κεκριμένων αὐτοῦ ἐπιταγῶν δὲν δύναται νὰ ἀκολουθῇ. Ἀντιθέτως τονίζεται
 γενικῶς ὅτι ὑφίστανται τοιαῦται ἐπιταγαί, αἵτινες καὶ ἐξαίρονται⁸. Ἐπὶ τῇ
 βάσει τῶν ἐπιταγῶν τούτων ἐζησαν καὶ ἐδικαιώθησαν οἱ πρὸ τοῦ Μωυσέως.
 Ἐντεῦθεν καθίσταται πρόδηλον ὅτι ἡ γνώμη τοῦ Flückiger, ἡ ἀναφερομένη
 εἰς τὴν περὶ φυσικοῦ δικαίου διδασκαλίαν τῶν πατέρων, εἶναι πεπλανημένη.
 Οὗτος δὲν συνήγαγε τὰ πορίσματα αὐτοῦ ἐκ τῆς ἐπισταμένης μελέτης τῶν
 πατερικῶν κειμένων, ἀλλ' ὑπέβαλεν εἰς τοὺς πατέρας τὰς ἐπὶ τοῦ ἀντικει-
 μένου τούτου γνώμας τοῦ προτεσταντισμοῦ, ἵνα ἐπικαλεσθῇ μετὰ ταῦτα ὡς
 συνήγορον τῶν ἀπόψεων αὐτοῦ τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν⁹.

8. Πρβλ. Schilling,, *Naturrecht*, σ. 228.

9. Πρβλ. Stelzenberger, σ. 137.

DEUTSCHE ZUSAMMENFASSUNG

Die westliche juristische Wissenschaft durchzieht seit dem 2. Weltkrieg eine ganz wesentliche Bewegung; eine jener Bewegungen, die alle paar hundert Jahre der Rechtswissenschaft ein neues Gesicht geben. Die Diktaturen der modernen Zeit haben im bislang geltenden Rechtspositivismus die wesentlich rechtstheoretische und praktische Stütze ihrer Gewaltmassnahmen gefunden. Der Missbrauch des Rechts durch die unumschränkte Macht hat zur Besinnung gerufen und die Theorie des Rechtspositivismus erschüttert. Man fragt wieder nach unumstösslichen Grundlagen, nach dem Wesen des Rechts, nach den immanenten Prinzipien der Gerechtigkeit. So flammte erneut die allgemeine Diskussion um das längst totgesagte Naturrecht wieder auf.

Von dieser grossen Bewegung der Rechtswissenschaft ist die Rechtslehre und Theorie in Griechenland allgemein und im Recht der orthodoxen Katholische Kirche im besonderen merkwürdig unberührt geblieben. Seit den Zeiten der Kirchenväter ist hier vom Naturrecht so gut wie nicht mehr die Rede gewesen. Und doch wäre gerade Griechenland mit seiner berühmten Geistesgeschichte im Altertum, wie auch mit seinen berühmten und gerade auf diesem Gebiet bedeutsamen Kirchenlehrern besonders berufen gewesen, in diesem Punkt das Gewissen der Welt und des Rechts schlechthin zu sein.

Wie steht es jedoch mit der orthod. Kirchl. Rechtswissenschaft in diesem Punkt? Ein Überblick über spärlichen Bemerkungen der gegenwärtigen Kirchenrechtswissenschaft zeigt, dass schon in ganz grundsätzlichen Fragen völlig verschiedene gegensätzliche Auffassungen bestehen. Man wird nicht zu viel sagen, wenn wir sogar von einer gewissen Verwirrung über das Wesen des Rechts, des Naturrechts und des Kirchenrechts sprechen. Es lag daher nahe, die Frage der moderne Rechtswissenschaft auch vom Standpunkt des orthod. Kirchenrechts zu untersuchen.

Gerade für das Kirchenrecht müsste die Frage von besonderem Interesse sein weil es hier um die grundlegenden Probleme des Rechts geht, des Rechts schlechthin nämlich, an denen auch das Kirchenrecht nicht vorüber gehen kann; sodann, weil in der Diskussion offensichtlich die theologische und die allgemein juristisch philosophische Erörterung des Naturrechts zu unterscheiden sind, wobei die christlichen Kirchen wieder verschiedener, ja gegensätzlicher Auffassung sind. Der Protestantismus hat eine offizielle Stellungnahme bisher überhaupt nicht erreicht, obwohl sich zwei deutsche und eine Weltkirchenkonferenz mit dem Thema befassten. In der protestantischen Literatur haben sich im Wesentlichen zwei Gruppen herausgebildet, eine das Naturrecht bejahende - vor allem verkörpert durch Emil Brunner und Paul Althaus und ihre Anhänger, -sowie eine das Naturrecht ablehnende Gruppe, die zwar das Naturrecht ablehnt, nicht aber allgemeine sittlich-verbindliche Prinzipien des Rechts. Diese Gruppe will das Recht, um es mit dem modernen Schlagwort zu sagen: «christologisch» begründen.

Die römische Kirche hat demgegenüber eine ausgeprägte Naturrechtlehre und praktische Anwendung des Naturrechts in ihrem neuen Gesetzbuch. Ihre Lehre hat durch die modernen Strömungen eine unverkennbare Förderung, mindestens aber eine Aktualität erfahren.

Bei dieser Sachlage galt es auch die Antwort auf die Frage nach dem Naturrecht durch die Orthodoxe Katholische Kirche und die sich aus ihr ergebenden Konsequenzen herauszuarbeiten.

Zur Festlegung der Stellungnahme unserer Kirchenrechtswissenschaft zum Naturrecht kann- im Gegensatz zur weltlichen Rechtswissenschaft nicht zuerst von allgemein philosophischen Prinzipien, sondern muss von den theologisch vorgegebenen Grundlagen ausgegangen werden; denn man will ja nicht irgend eine, sondern die NatRs Lehre der Orthodoxe katholische Kirche erfahren. Schon die Erörterung des Problems durch die nicht-orthod. Kirchen zeigt, dass je von der vorgegeb. Kirchlichen Lehre, von der je vorhandenen Lehre der Wahrheit ausgegangen werden muss. Jede sittliche Beurteilung des Rechts durch die Kirche um die es hier geht, kann nur ausgehen von den Fundamenten der kirchlichen Morallehre; diese enthält damit auch die allgemeinsten Grundsätze für das Recht. Eine Untersuchung die das nicht beachtet, gibt keine Antwort des Kirchenrechts, sondern die private Antwort des Verfassers wieder. Dies muss streng beachtet werden. Wenn daher die Antwort des Kirchenrechts auf unser Problem gesucht wird, so muss von der kirchlich-theologischen Lehre zu diesen Fragen ausgegangen werden.

Diese Grundlagen sind bei uns gegeben in der Hl. Offenbarung, also der Hl. Schrift und Tradition einerseits, der natürl. Offenbarung andererseits, die wieder durch jene bestätigt wird.

Die Hl. Schrift gibt uns keine unmittelbare Antwort auf die *R e c h t s f r a g e*, wohl aber auf die moraltheologische Frage nach der allgemein sittlichen Norm menschlichen Verhaltens. Diese ist grundgelegt in Rom. 2,14, wo Paulus darlegt, dass Gott jedem Menschen,- nicht nur den Christen! die elementaren Forderungen sittlichen Verhaltens ins Herz geschrieben hat. Das Gewissen lässt den Menschen diese allgemeinsten Normen erkennen und die Menschen zeigen durch ihr Handeln, dass sie dieses Gesetz erkennen. Hier beruft sich also Paulus auf die Schöpfungsordnung und darauf, dass von Gott in die menschlichen Natur gewisse allgemeine sittliche Grundsätze hineingelegt, hineingeschaffen sind, die mit dem Menschen, der menschlichen Natur also unmittelbar gegeben sind und feststehen. Diese Grundsätze sind solche sittlichen Verhaltens, sittliche Normen. Und sie stammen von Gott unmittelbar. Man nennt sie daher das natürliche Sittengesetz und bewertet sie als *göttliches Gesetz*. Die unmittelbare Folge ist die, dass der Mensch diesem göttlichen **Gesetz** nicht zuwiderhandeln darf.

Die weitere Frage, inwieweit es sich hier um Normen rechtlicher Qualität handelt und welchen Inhalt sie umschliessen, wurde erst in der weiteren Tradition durch die frühchristliche Wissenschaft herausgearbeitet. Eine Untersuchung der Lehre der Väter wie der frühchristlichen Schriftsteller allgemein ergibt, dass von den allerfrühesten Anfängen an unter Berufung auf die angeführte Paulusstelle die Existenz und Wirksamkeit des natürlichen Sittengesetzes gelehrt wurde. Ja sie war insbesondere in den ersten drei Jahrhunderten eine wesentliche Stütze der christlichen Verkündigung an die Juden und Heiden, wie wir sehr deutlich etwa bei Justin d. Martyr, Clemens v. Alex., Origenes, Tertullian und Laktanz sehen. Die Lehre dieser Frühzeit ist ausgebaut und vervollkommet worden durch die berühmten Väter und Gelehrten Athanasius, Basilius, Christostomus, Amvrosius und Augustinus. Am Ende dieser Zeit steht die Lehre in den wesentlichen Zügen fest.

Danach wird einhellig gelehrt: Es gibt ein natürliches Sittengesetz (Naturge-

setz genannt). Dieses ist grundgelegt und Ausfluss des Ewigen Gesetzes Gottes, in dem die ganze Ordnung der Welt und damit alles Recht enthalten ist. Das Ewige Gesetz umschliesst einerseits das natürliche Sittengesetz, andererseits die positive göttliche Offenbarung und mit ihr das positivgöttliche Recht. Das Natürl. Sittengesetz umfasst alle grundlegenden, immer und unabänderlich geltenden sittlichen Normen. Da nun das Recht jener Ausschnitt aus der Moral ist, der sich auf das Zusammenleben der Menschen speziell bezieht, auf die menschliche Gesellschaft und Erfordernisse (im Unterschied zur Moral des Menschen in bezug auf sich selbst Moralprinzipien, die nicht gemeinschaftsbezogen sind), darum ist Naturrecht auch jener Ausschnitt aus dem natürlichen Sittengesetz, jene Normen, die sich auf das Zusammenleben der Menschen beziehen. Im allgemeinen weisen die Väter darauf hin, dass diese Normen in den 10 Geboten, näherhin den Geboten 4—10 enthalten sind. Diese Gleichstellung des Naturgesetzes mit den Normen der 10 Gebote hat bereits Paulus vollzogen, indem er darauf hinweist, dass den Heiden der Kern, des mosaischen Gesetzes, d.h. die 10 Gebote, ins Herz geschrieben sei. Das Naturgesetz hat demnach als ungeschriebenes, aber dennoch gleichermassen geltendes und tatsächlich geübtes Recht den gleichen Inhalt mit den Grundforderungen des mosaischen Gesetzes. Auf die Probleme, die in diesem Zusammenhang in Bezug auf die Vervollkommnung des Gesetzes durch Christus entstehen, kann hier nur hingewiesen werden.

Diese Normen sind unabänderlich, gelten immer und überall. Sie sind von Gesetzgeber, Richter und Verwaltung zu achten. Gesetze, Massnahmen und Urteile, die den im Naturrecht grundgelegten elementarsten Prinzipien widersprechen, können keinen Gehorsam verlangen und sind daher rechtlich unwirksam. Daher muss alles menschliche Recht, das staatliche, wie das kirchliche, diese göttlichrechtlichen Normen beachten. Für den Staat heisst das, dass seiner Rechtsordnung mit dem Naturrecht der weiteste rechtliche Rahmen gesteckt und damit seinem Recht zugleich die Grundlage gegeben ist. Recht im eigentlichen Sinn des Wortes kann es demnach nur geben in Übereinstimmung und auf der Basis des Naturrechts bzw. wenn wir auch das Kirchenrecht einschliessen, des Ewigen Gesetzes Gottes. Von hier leitet sich letztlich alles Recht ab. Das Naturrecht wird zur Quelle des menschlichen Rechts. Was ihm widerspricht kann den Namen Recht nicht für sich in Anspruch nehmen, auch nicht wenn es in Form eines verfassungsmässig zustandekommenen und damit formellen Gesetzes auftritt, wie der Positivismus meint; es ist vielmehr rechtlich unbeachtlicher Gewaltakt, dem man nicht gehorchen braucht. ~~Zum ändern misst aus dem Ewigen Gesetz das Kirchenrecht mit den nämlichen Folgen.~~

Als Rechtsquelle wird aber das Naturrecht, und das ist nun die für uns wichtige Frage, nicht nur für das staatliche, sondern auch für das Kirchenrecht von grosser Bedeutung. Denn das positiv göttliche Recht hat nicht alle Bereiche geregelt, auf denen die Kirche rechtlich sich bewegt und bewegen muss. Auf allen Gebieten, die nicht durch positivgöttliche Offenbarung und damit durch positiv-göttliches Recht grundgelegt sind, wird nun das Naturrecht als allgemeinste Grundlage des Rechts von Bedeutung. Das ist vor allem das Gebiet der allgemeinen Rechtstheorie und der Rechtsquellenlehre. Eine der Wirkungen ist dabei z.B. die, auf dem Gebiet der Dispensation von einem Naturrechtssatz (Geboten bzw. Verboten die auf einem Naturrechtssatz basieren) kann nicht dispensiert werden, so wenig wie von einem posi-

tiv-göttlichen Gesetz. Und das ist bisher in unserer Kirchenrechtswissenschaft kaum beachtet worden!

Ein weiteres Anwendungsgebiet des Naturrechts im System des Kirchenrechts ist sodann das ganze Eherecht. Die Grundsätze unseres Kirchenrechts zur Ehefähigkeit sind naturrechtliche Grundsätze! Auch das ist bisher kaum beachtet worden. Von ihnen kann daher nicht dispensiert werden. Und das muss der einzige Grund für die strenge Haltung der Kirche in diesem Punkt sein. Der Mensch hat keine Gewalt über göttliches Gesetz! Weitere Anwendungsgebiete des Naturrechts im Kirchenrecht sind sodann das Verwaltungs- und Vermögensrecht, sowie das Verfahrensrecht. Von grösster Bedeutung ist ferner das Naturrecht für die Beziehung von Staat und Kirche. Die Stellungnahme der Kirche zu staatlichen Gesetzen hängt nämlich davon ab, ob diese Gesetze und Massnahmen bei gewissenhafter Prüfung weder positiv-göttlichen noch dem Naturrecht widersprechen. Denn es ist ganz klar und offensichtlich, dass die Kirche keinem Gesetz ihre Anerkennung schenken oder es gar als Kirchengesetz übernehmen kann, das den göttlichen Gesetzen widerspricht. Gerade auf diesem Gebiet werden sich neue und wesentliche Aufgaben aus diesen Erkenntnissen und der weiteren naturrechtlichen Forschung ergeben. Das sehen wir am besten, wenn wir in unsere nächste Nachbarschaft blicken, wo totalitäre Systeme die elementarsten Grundsätze menschlichen Rechts verleugnen u. auch das im positiv-göttlichen Recht grundgelegte Recht der Kirche achtlos mit Füßen treten. So kann gerade unter Besinnung und Berufung auf ihre durch göttliches Gesetz, sei es natürliches, sei es positiv-geoffenbartes, die Kirche jene Selbstständigkeit wieder erlangen und bewahren, deren sie in dieser eschatologischen Weltzeit bedarf.